

Dragutin Babić

Filip Škiljan

(Institut za migracije i narodnosti, Zagreb)

MUSLIMANI / BOŠNJACI U SLAVONIJI: RATNI SUKOBI, IDENTITET, SUŽIVOT

UDK 323.15(497.5Slavonija=163.4)(091)

Pregledni rad

Primljeno: 22. 6. 2019.

U tekstu se analiziraju socijalni, demografski i identitetski procesi unutar muslimanskog / bošnjačkog¹ nacionalnog korpusa u Hrvatskoj, posebno u jednom njezinom dijelu, u trima slavonskim županijama: Osječko-baranjskoj (Osijek), Vukovarsko-srijemskoj (Gunja) i Brodsko-posavskoj (Slavonski Brod). Pored toga, analizom su obuhvaćeni njihov sociopolitički status na ovom prostoru, vrijeme i razlozi doseljenja, prijem u novoj sredini, iskustva suživota, sudjelovanje u ratnim sukobima i poslijeratna multietnička koegzistencija.

Gljučne riječi: Muslimani, Bošnjaci, Slavonija, ratni sukobi, identitet, suživot

1. Uvod

Proces raspada socijalizma i Jugoslavije, devedesetih godina prošlog stoljeća, otvorio je statusna i posebno politička pitanja etničkih/nacionalnih identiteta tadašnjih konstitutivnih naroda jugoslavenske države, kao i onih koji su imali manjinski status u okviru toga poretka i države, terminološki i politički označenih kao narodnosti. Neki od tih naroda imali su dugotrajniji

¹ Bošnjaci su do 1993. godine nosili u socijalističkoj Jugoslaviji nacionalno ime Muslimani. I nakon 1993. jedan broj Bošnjaka izjašnjava se kao Muslimani. Mi ćemo se u ovom tekstu koristiti nazivom Bošnjaci kada govorimo općenito o Bošnjacima koji danas žive u Hrvatskoj ili u pojedinim gradovima, odnosno kada govorimo o Bošnjacima nakon 1993. godine. Nazivom Muslimani (s velikim M) koristit ćemo se u slučajevima kada govorimo o popisima stanovništva odnosno o popisnim rezultatima do 1991. godine i o vremenu prije 1993. godine kada je službeni naziv za Bošnjake bio Muslimani, a nazivom muslimani (s malim m) koristit ćemo se samo onda kada govorimo o vjericima islamske vjeroispovijesti. Iz Popisa stanovništva u Republici Hrvatskoj 2011. godine vidi se da od ukupnog broja muslimana, 63.000, ima oko 10.000 Hrvata islamske vjeroispovijesti.

proces transformacije od etničnosti do nacije (Hrvati, Srbi, Slovenci), što ih je činilo samosvjesnijim i definiranim u kategorijama modernog nacionaliteta. Za razliku od njih, ostali su, među njima i Muslimani, u tim procesima bili nešto manje definirani, a proces socijalne konstrukcije njihovog nacionalnog identiteta prolazio je turbulentne faze, uz pokušaje zaustavljanja ili barem usporavanja njihove etnogeneze od strane susjednih, definiranih i moćnijih nacionalnih zajednica, posebno nekih njihovih ideoloških i političkih segmenata. I unutar ovog etničkog korpusa bila su prisutna stalna propitivanja o tome tko su i što su, te koliko je islam kao religija, a koliko su neki drugi činioci, poput državnog okvira, kulturnog nasljeđa, jezika, određivali njihov kolektivni identitet. Pritom, kao i u drugim slučajevima, definiranje etničkog, a kasnije i nacionalnog, identiteta događalo se u međudinamici unutarnjeg i vanjskog okvira i poimanja/definiranja ili onoga što se u sociologiji imenuje grupom, odnosno kategorijom. Muslimani (kasnije Bošnjaci) su i jedno i drugo, grupa koja ima unutarnji osjećaj posebne etničke/nacionalne pripadnosti, te kategorija, koju su, pod pritiskom iznutra, više od ostalih definirali i operativnopolitički instalirali predvodnici jugoslavenskog komunističkog pokreta, posebno nakon Drugog svjetskog rata. U procesu raspada jugoslavenske federacije, ugroženi od moćnijih nacionalnih entiteta, ponajprije srpskog i u manjoj mjeri hrvatskog (prijeratni politički istupi aktera iz muslimanskih krugova i ratna dinamika aktivirali su i muslimanski/bošnjački nacionalizam koji je na nekim prostorima ugrožavao Hrvate i Srbe sve do protjerivanja i fizičke likvidacije), te htijući izaći iz religijskog okvira definiranja njihovog nacionalnog pripadanja, političari i intelektualci iz redova Muslimana u jeku ratnih sukoba predlažu novo nacionalno ime: Bošnjaci. Iako uglavnom usvojeno od većine pripadnika, za manji dio populacije i dalje je egzistirajuće nacionalno ime Musliman, što potvrđuju i intervjuirani pripadnici Bošnjaka u ovom radu. Intervjui su provedeni u Gunji (Vukovarsko-srijemska županija), Osijeku (Osječko-baranjska županija) i Slavonskom Brodu (Brodsko-posavska županija), na populaciji Bošnjaka, a spoznajni ciljevi intervjua odnose se na pitanja nacionalnog identiteta Muslimana/Bošnjaka, njihov sociopolitički status u Hrvatskoj u usporedbi predratnog, ratnog i poslijeratnog razdoblja te njihovo sjećanje na ratne sukobe devedesetih godina prošlog stoljeća, destrukciju i ponovnu socijalnu konstrukciju mreže primarnih socijalnih odnosa različitih etnija u lokalnim zajednicama i u širem društvu. U tekstu će se analizirati provedeni intervjui u kombinaciji sa statističkim podacima i teorijskim okvirom interpretacije nacionalnih identiteta i međunacionalnih odnosa, s posebnim osvrtom na događanja u Slavoniji s obzirom na muslimansko/bošnjački nacionalni korpus.

2. Muslimani/Bošnjaci u Hrvatskoj – historiografski prikaz

Islam je u Hrvatskoj prisutan već od 11. stoljeća, a prvi su dodiri, prema pisanju Ružice Čičak-Chand, zabilježeni preko arapskih pomoraca koji su zalazili na obale Jadrana.² Veće grupe muslimana na područje današnjih hrvatskih krajeva dolaze tijekom osmanlijskih ratova u 16. stoljeću. Tada veći broj stanovnika današnjeg teritorija Bosne i Hercegovine prelazi na islam radi boljeg položaja, ekonomskih interesa i raznih drugih povlastica. Nakon Velikog bečkog rata (1683. – 1699.) Osmanlije su istjerani iz Slavonije, a do 1718. godine formirane su i današnje granice Hrvatske i Bosne i Hercegovine u Dalmaciji. Tada su izbjegli muslimani iz današnjih hrvatskih prostora, a tragovi islama (džamije, tekije i drugi objekti) u najvećoj su mjeri uništeni ili pregrađeni.³ Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine započinje prvo brojnije doseljavanje muslimana na područje Hrvatske, osobito u Zagreb i druge veće gradove, uglavnom radi zapošljavanja, službenja vojske ili školovanja. Prva brojnija skupina muslimana u Zagrebu bili su studenti Pravnoga fakulteta, koji su se upisivali na fakultet od 1892. godine. Između 1883. i 1914. godine na zagrebačkom Mirogoju ukopano je ukupno 49 muslimana, što govori o stalnosti njihove nazočnosti u gradu. Pravno pitanje islama u Bosni i Hercegovini riješeno je tek 1909. godine donošenjem Statuta za autonomnu upravu Islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova, a u Banskoj Hrvatskoj tek 7. ožujka 1916. godine, nakon dvodnevne rasprave u Hrvatskom saboru. Zakon o priznanju islamske vjeroispovijesti stupio je na snagu 27. travnja 1916. godine poslije kraljevske sankcije. Prema tom zakonu muslimanima je dopušteno javno ispovijedati vjeru, samostalno uređivati vjerske, nastavne i zakladne poslove i njima upravljati. Nakon donošenja toga zakona uklonjene su posljednje zapreke trajnom naseljavanju muslimana u Hrvatskoj.⁴ Prema popisu iz 1910. godine vidljivo je da je na području Hrvatske tada živjelo svega 204 muslimana, uglavnom u Zagrebu, Osijeku i Karlovcu.⁵ Njihov broj raste nakon Prvog svjetskog rata i 1921. godine iznosi 3.145.⁶ Nakon uspostave Kraljevine SHS Ministarstvo vjera u Beogradu zaključilo je da je potrebno da se u Zagrebu namjesti stalni imam. Ismet Muftić tim je rješenjem postao prvi stalni imam u Zagrebu od 1919. Na području Zagreba u

² Ružica Čičak-Chand, „Islam i muslimani u Hrvatskoj: skica stvaranja muslimanskog/bošnjačkog sociokulturnog prostora”, *Migracijske i etničke teme* 15 (1999.), br. 4: 451-464.

³ Z. Karač, A. Žunić, *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj. Osmanska i suvremena baština* (Zagreb, 2018).

⁴ O ovome najbolje vidjeti u: Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu: 1878. - 1945., doba utemeljenja* (Zagreb, 2007).

⁵ *Popis žiteljstva od 31.prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1914).

⁶ <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1921/Pdf/G19214001.pdf>.

to vrijeme (popis iz 1921. godine) žive 474 muslimana.⁷ Uslijed velike gospodarske krize broj muslimana se u Zagrebu u roku od deset godina utrostručio. U Zagrebu je 1931. godine, prema popisu stanovništva, bilo 1.239 muslimana, a u Hrvatskoj 4.750.⁸ U velikoj mjeri ovu su zagrebačku muslimansku zajednicu činili siromašni ljudi s dna društvene ljestvice, iako ih je prema popisima bilo i trgovaca, kafedžija, činovnika, trgovačkih pomoćnika, brijaća, piljara, postolara, konobara, slastičara, trgovačkih putnika, privatnih namještenika, gostioničara, mesara, soboslikara, pekara, ćilimara... Muslimani su u Zagrebu u vrijeme Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, osnovali niz kulturno-prosvjetnih društava: *Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo Gajret*, *Muslimansko kulturno društvo Narodna uzdanica* i *Društvo zagrebačkih muslimana / Hrvatsko muslimansko društvo*.⁹ Godine 1935. Islamska zajednica dobiva vlastiti prostor u Tomašićevoj ulici 12, a iste godine je osnovan i Šerijatski sud na području Hrvatske. U vrijeme NDH zagrebački muftija Muftić ušao je i u Hrvatsko državno vodstvo, provizorno tijelo na čelu s Milom Budakom. Pavelić je 16. travnja 1941. imenovao prvu Vladu NDH i u njoj je mjesto potpredsjednika preuzeo Osman Kulenović, odvjetnik iz Bihaća. Pavelić je prigodom Muftićeva posjeta 23. travnja 1941. izjavio da su „Bošnjaci muslimani krv naše krvi, oni su cvijet naše hrvatske narodnosti, i prema tome će biti gledani od cijelog hrvatskog naroda od Hrvatske Države“. Muftić je također postao i glavni imam hrvatskih oružanih snaga, a Zagreb se u NDH razvija kao muslimansko središte. U Hrvatsku se tijekom Drugog svjetskog rata doseljavaju muhadžiri, muslimanske izbjeglice iz ratom zahvaćenih dijelova Bosne i Hercegovine, pa tako broj muslimana raste. Međutim, bez obzira na blagonaklon odnos ustaških vlasti prema muslimanima, bilo je mnogo onih muslimana u Hrvatskoj koji se nisu slagali s represivnim režimom koji su uspostavili ustaše. Tijekom 1941. partizanima se pridružio najveći broj zagrebačkih muslimanskih studenata, nekadašnjih predvodnika ljevičarske opcije na zagrebačkom sveučilištu. Među njima bili su Skender Kulenović, Hasan Kikić, Muhamed Konjihodžić i Safet Krupić.¹⁰

Ideja o gradnji džamije u Zagrebu javila se već 1908. godine u stranačkom glasilu *Hrvatsko pravo*, u kojem pravaški zastupnik Ivan Zatluka poziva na gradnju muslimanske džamije u Zagrebu. Akcija izgradnje džamije ponovno je pokrenuta 1912. godine od strane *Družbe braće hrvatskog zmaja*. Poslije uspostave NDH gradnja džamije postaje realnost. Pavelić je u kolovozu 1941. izjavio da će gradnja džamije biti na Trgu N (Trg hrvatskih velikana) u

⁷ <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1921/Pdf/G19214001.pdf>.

⁸ <https://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1931/pdf/G19314001.pdf>.

⁹ Vidi: Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*.

¹⁰ O Muslimanima u NDH vidi: Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*; Nada Kisić-Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941. – 1945.* (Zagreb, 2009).

nekadašnjem *Domu likovnih umjetnika kralja Petra I. Velikog Oslobodioca*. Džamija je otvorena tek u kolovozu 1944. godine. Nakon propasti NDH, u izbjegličkim kolonama prema zapadu našao se velik broj muslimana. Jedan dio muslimana koji su bili u vrijeme NDH visoko pozicionirani, osuđeni su na visoke zatvorske kazne ili na smrt strijeljanjem. Ismet Muftić je osuđen na smrt u sudskom procesu koji je poznat pod imenom „Filipović-Majstorović i družina”. Ideja o rušenju džamije pojavila se u rujnu 1945. na velikoj muslimanskoj konferenciji u Sarajevu. Sudbina zagrebačke džamije određena je 9. travnja 1948. godine, kada je predsjednik Gradskoga narodnog odbora Mika Špiljak izdao rješenje o rušenju džamijskih minareta. Vanjsko rušenje trajalo je do 1. svibnja 1948. godine, a rušili su je njemački vojni zarobljenici. Džamija je premještena u Tomašićevu 12, a Islamska zajednica u Zagrebu svedena je na početne okvire iz 1918. godine. U novoj, socijalističkoj Jugoslaviji Muslimani u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini potpali su pod zajedničko starješinstvo Islamske zajednice BIH u Sarajevu. Ideju o ponovnoj gradnji džamije u Zagrebu pokrenuo je Džematski odbor 1952. Islamska zajednica u Zagrebu nastavila je djelovati i u vrijeme socijalizma. Temelj džamije postavljen je u zagrebačkom naselju Borovje 1981., a gradnja je okončana 1987.¹¹

Ujedno, u razdoblju poslije Drugoga svjetskog rata, osobito u šezdesetima i sedamdesetima, dolazi do velikoga migracijskog vala iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku. Tada se muslimani u većem broju nastanjuju u Rijeci, Sisku, Puli, Gunji, Splitu, Labinu, Osijeku, Slavonskom Brodu te u pograničnoj zoni Korduna između Slunja i Topuskog. U Dubrovniku su Muslimani prisutni već od 19. stoljeća.¹² Razlog tome leži u nerazvijenosti Bosne i Hercegovine i relativno velikom tržištu radne snage u Hrvatskoj. Broj tih migranata u Hrvatsku smanjuje se krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih s razvijanjem industrije u srednjoj Bosni. Bošnjaci su se masovno uključili u *Stranku demokratske akcije* koja je utemeljena u Sarajevu 1990. Osnovani su ogranci stranke u Zagrebu, Rijeci, Labinu, Osijeku, Dubrovniku, Zadru i nekim drugim velikim

¹¹ O zagrebačkoj džamiji najbolje vidi: Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*; Zlatko Hasanbegović, S. Nanić, *Zagrebačka džamija* (Zagreb, 2009).

¹² O svim ovim zajednicama vidi u: Ševko Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj* (Zagreb, 1999; 2010), a pojedinačno o svakoj vidi u ovim publikacijama i člancima: Mehmed Džekić, *Bošnjački identitet Labinštine* (Labin, 2018); Filip Škiljan, „Bošnjački/muslimanski rudari u Labinštini / Bosniak/Muslim miners in Labinština”, u: Marina Perić Kaselj, Filip Škiljan (ur.), *Dijasporski i nacionalnomanjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države* (Zagreb, 2018), 521-544 (za Labin); Ibrahim Duraković, *Bošnjaci u Splitu 1916.-2017.: bošnjačka kronologija* (Split, 2018) (za Split); H. Hajdarević, *Muslimani u Dubrovniku* (Dubrovnik, 2004) (za Dubrovnik); Alem Crnković, Filip Škiljan, Vlatka Dugački, *Islamska zajednica u Sisku 1967.-2017.* (Sisak, 2019) (za Sisak); *Islamska zajednica u Rijeci* (Rijeka, s. a.) (za Rijeku) te Filip Škiljan, „Bošnjaci/Muslimani na Kordunu 1991. i dvadeset godina kasnije (studija slučaja)“, dostupno na <https://chdr-ns.com/pdf/documents/golubic-2011-filip-skiljan.pdf>

gradovima u Hrvatskoj. U trenutcima stvaranja novoga političkog ustroja u Zagrebu je formiran *Odbor za ustav, poslovnik i politički sustav*. Taj je odbor trebao riješiti i pitanja položaja nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj. Tek na oštar prosvjed predsjednika Mešihata Republike Hrvatske, u preambuli Ustava navedeni su i Muslimani kao jedna od nacionalnih manjina. Bošnjaci i Slovenci iz preambule Ustava izbrisani su 12. prosinca 1997. godine. Dakle, raspadom Jugoslavije i stjecanjem državne neovisnosti bivših federalnih republika, Bošnjaci u Sloveniji, Makedoniji i Hrvatskoj prestali su postojati kao konstitutivni narod bivše države, a nisu stekli status i prava nacionalnih manjina kao Mađari, Talijani, Česi i pripadnici ostalih manjina. Tako Bošnjaci nisu mogli ostvarivati pravo na političku zastupljenost u predstavničkom tijelu, iako su bili najbrojnija nacionalna manjina poslije Srba. Godine 1993. u hrvatskim se medijima stvarala negativna klima prema Bošnjacima/Muslimanima. Muslimanski/bošnjački kulturni iskorak u suvremenoj Hrvatskoj najavljen je 1991. godine osnutkom „Kulturnoga društva Muslimana – Preporod“, kasnije preimenovanoga u „Kulturno društvo Bošnjaka – Preporod“. Iste je godine osnovan i Mešihat, izvršno tijelo islamske zajednice, te Sabor Islamske zajednice. Bošnjačko humanitarno društvo „Merhamet“ osnovano je u Zagrebu 1991. godine, a 1993. osnovana je islamska srednja škola, medresa „Dr. Ahmed Smajlović“ u Zagrebu. Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske (BNZH), osnovana 1993. kao „Nacionalna zajednica Muslimana Hrvatske“, temeljna je i krovna institucija bošnjačkoga naroda u RH, zajedno sa županijskim organizacijama i lokalnim ograncima u 11 hrvatskih županija. Godine 1997. u naziv Zajednice uvršteno je nacionalno ime Bošnjak, a 1997. preimenovana je u Bošnjačku nacionalnu zajednicu Hrvatske (BNZH).¹³ Vrijedno je istaknuti i postojanje „Udruge Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Hrvatske“, koja djeluje od 2000. godine. U obrambenom ratu u redovima hrvatske vojske i policije te u drugim obrambenim oružanim strukturama, prema raspoloživim podacima, sudjelovalo je 25.000 Bošnjaka/Muslimana, poginulo je 1187 i još oko 70 civila, a 82 se vode kao nestali. Za zasluge u obrani Hrvatske odlikovano je oko 370 Bošnjaka.¹⁴

3. Od Muslimana do Bošnjaka: etnodemografske promjene (popisi 1991., 2001., 2011.)

Hrvatska je u dugom povijesnom razdoblju bila dio većih političkih cjelina, a punu državnu samostalnost i neovisnost baštini od ranih devedesetih godina dvadesetog stoljeća. Navedene okolnosti uz povoljan geostrategijski

¹³ Muradif Kulenović, „Bošnjačka nacionalna zajednica Hrvatske“, *Bošnjačka pismohrana* 1 (1999), br. 1-4: 102-107; Sead Berberović, „Bošnjaci u Hrvatskoj: 22 godine kao manjina“, *Bošnjačka pismohrana* 13 (2014), br. 38/39: 255-258.

¹⁴ Hamdija Malić, *Bošnjaci branitelji u Domovinskom ratu Republike Hrvatske* (Zagreb, 2015).

položaj i poveznicu između Istoka i Zapada Europe, te brojna useljavanja i iseljavanja, obilježili su njezin etnički supstrat, koji su činili u prošlosti, a čine i u ovom vremenu, od hrvatskog društva i države etnički/nacionalni mozaik koji u vremenu (post)moderne čini, uz probleme u integraciji nekih nacionalnih/etničkih zajednica (Srbi, Romi), multietničko društvo. Hrvati kao nacionalna zajednica su izrazita većina u Hrvatskoj te uz brojne (ukupno 22 priznate)¹⁵ etničke i nacionalne manjine čine njezinu ukupnu etnonacionalnu strukturu. Dinamika međunacionalnih odnosa, s promjenom granica, država i poredaka, generirala je različite sociopolitičke obrasce, od međusobne suradnje i suživota do animoziteta, stigmatizacije, diskriminacije sve do protjerivanja, ubijanja te istrebljivačkih i genocidnih politika prema nekim narodnosnim zajednicama. Promjene u odnosima moći u trokutu identitet-diverzitet-kapacitet,¹⁶ stavljale su različite etničke/nacionalne zajednice i njihove pripadnike u favorizirajući ili devaforizirajući status, s često pogubnim posljedicama po pripadnike onih zajednica koje su imale u danim okolnostima mali ili nikakav društveni kapacitet. Posebno se to očitivalo za vrijeme različitih ratnih sukoba i u neposredno poslijeratnom razdoblju (sindrom žrtve, kolektivna krivnja i sl.). Posljednja tri popisa stanovništva u Republici Hrvatskoj (1991., 2001., 2011.)¹⁷ svakako su najbolji pokazatelj što se u etničkoj/nacionalnoj strukturi događalo u procesu raspada SFRJ, stvaranja samostalnih država od bivših socijalističkih republika, kao i onoga što se događalo u korpusu Muslimana/Bošnjaka, a što je relevantno za ovaj rad. Sukobi oko suvereniteta, s teškim posljedicama po stanovništvo (rat, poginuli, izbjeglice / raseljene osobe, materijalna razaranja, destrukcija multietničkih lokalnih zajednica i drugih), doveli su do promjena u broju, učešću i sociopolitičkom statusu pojedinih nacionalnih/etničkih zajednica u Hrvatskoj. Prije svega, nastaju, pored već postojećih ‘starih’, i ‘nove’ nacionalne manjine,¹⁸ i to od bivših konstitutivnih naroda u socijalističkom poretku i federativnoj državi. U tu grupu ‘novih’ nacionalnih manjina u Hrvatskoj se ubrajaju: Srbi, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani/

¹⁵ U Preambuli Ustava RH se poimence navode 22 nacionalne/etničke manjine: “Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina: *Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina, Bošnjaka, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Rusa, Bugara, Poljaka, Roma, Rumunja, Turaka, Vlaha, Albanaca* i drugih...” (*Ustav Republike Hrvatske*, pročišćeni tekst, NN 56/90, 135/97, 08/98, 113/00, 124/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14).

¹⁶ Eugen Pusić, „Identitet-diverzitet-kapacitet“, *Erasmus*, br. 11 (1995), 2-10.

¹⁷ *Popis stanovništva 1991.*, Dokumentacija 881 (Zagreb, 1992); *Popis stanovništva 1991.*, Dokumentacija 889 (Zagreb, 1996); *Popis stanovništva 2001.* (Zagreb, 2002); *Popis stanovništva 2011.* (Zagreb, 2013).

¹⁸ Dušan Janjić, „Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika“, u: *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije*, ur. Dragutin Babić i Drago Župarić-Iljić (Zagreb, 2010), 209-219.

Bošnjaci. Nameće se pitanje, što se, s obzirom na broj i udio, u međupopisnim razdobljima događalo s nacionalnom većinom (Hrvati), a što sa ‘starim’ i ‘novim’ nacionalnim manjinama? Što pokazuje usporedba prvog (1991-2001) i drugog (2001-2011) međupopisnog razdoblja?

Tablica 1. *Etnička struktura stanovništva u Hrvatskoj. Popisi 1991., 2001. i 2011. (broj i udio Muslimana/Bošnjaka)*

Nacionalnost	1991.		2001.		2011.	
	broj	%	broj	%	broj	%
Hrvati	3.736.356	78,1	3.977.171	89,6	3.874.321	90,4
Albanci	12.032	0,3	15.082	0,3	17.513	0,4
Austrijanci	214	0,0	247	0,0	297	0,0
Muslimani/Bošnjaci	43.469	0,9	20.755	0,4	31.479	0,7
Bugari	458	0,0	331	0,0	350	0,0
Crnogorci	9.724	0,2	4.926	0,1	4.517	0,1
Česi	13.086	0,3	10.510	0,2	9.641	0,2
Grci	281	0,0	-	-	-	-
Mađari	22.355	0,5	16.595	0,3	14.048	0,3
Makedonci	6.280	0,1	4.270	0,1	4.138	0,1
Nijemci	2.635	0,0	2.902	0,0	2.965	0,0
Poljaci	679	0,0	567	0,0	672	0,0
Romi	6.695	0,1	9.463	0,2	16.975	0,4
Rumunji	810	0,0	475	0,0	435	0,0
Rusi	706	0,0	906	0,0	1.279	0,0
Rusini	3.253	0,1	2.337	0,0	1.936	0,0
Slovaci	4.275	0,1	4.712	0,1	4.753	0,1
Slovinci	22.376	0,5	13.173	0,3	10.517	0,2
Srbi	581.663	12,2	201.631	4,5	186.633	4,3
Talijani	21.303	0,4	19.636	0,4	17.807	0,4
Turci	320	0,0	300	0,0	367	0,0
Ukrajinci	2.494	0,0	1.977	0,0	1.878	0,0
Vlasi	22	0,0	12	0,0	29	0,0
Židovi	600	0,0	576	0,0	509	0,0
Ostale narodnosti	3.012	0,1	21.801	0,4	8.052	0,1
Nacionalno neopredijeljeni	73.376	1,5	89.130	2,0	37.676	0,8
Jugoslaveni	106.041	2,2	-	-	-	-
Regionalna pripadnost	45.493	0,9	9.302	0,2	27.225	0,6
Nepoznato	62.926	1,3	17.975	0,4	8.877	0,2
Ukupno	4.784.265	100,0	4.437.460	100,0	4.284.889	100,0

Analiza i međusobna usporedba triju popisa stanovništva¹⁹ pokazuje kretanje ukupne nacionalne strukture stanovništva od nacionalno heterogenije prema homogenijoj, s povećanjem udjela hrvatske etničke većine i smanjenjem udjela većine etničkih/nacionalnih manjina, posebno onih nastalih raspadom SFRJ, a među njima najviše srpske. Pritom se uočava značajna razlika između prvog međupopisnog razdoblja, onog od 1991. do 2001., i drugog, od 2001. do 2011. g. Razdoblje između Popisa stanovništva 1991. i 2001. najintenzivnije je obilježeno drastičnim posljedicama ratnih sukoba, uz izrazitu nacionalnu homogenizaciju, što će rezultirati velikim nedobrovoljnim migracijama i 'etničkim čišćenjem' prostora. U početnim fazama rata u Hrvatskoj, a kasnije i u BiH, najveći broj izbjeglica i raseljenih osoba činili su Hrvati i Muslimani/Bošnjaci, da bi na samom kraju ratnih sukoba Srbi činili većinu izbjegličkog korpusa. Kontinuirane prijetnje, napadi na ne-pripadnike, razaranje sela i gradova, etničko čišćenje zauzetih teritorija, sve je to u konačnici rezultiralo etničkom homogenizacijom i povećanjem broja, a još više udjela pripadnika nacionalne većine u ukupnoj populaciji pojedinih novonastalih država, uključujući Hrvatsku. Istovremeno, značajno je smanjen broj i udio pripadnika većine nacionalnih/etničkih manjina u Hrvatskoj, a najviše 'novih' nacionalnih manjina u njezinom ukupnom stanovništvu. U navedenom razdoblju u Hrvatskoj je udio većinskih *Hrvata* u ukupnom stanovništvu porastao sa 78,1 % na 89,6 %, a povećanje udjela Hrvata objašnjava se dolaskom ratnih migranata (izbjeglica), najviše iz Bosne i Hercegovine, uz nešto manji broj pristiglih iz Vojvodine i s Kosova.²⁰ Situacija se mijenja s uspostavom mira, djelomičnim povratkom ratnih migranata i boljom sigurnosnom situacijom, pa je etnohomogenizacija brojčano i proporcionalno smanjena, iako je trend ostao isti. Tako se u drugom međupopisnom razdoblju (2001.-2011.) primjećuje manje povećanje udjela Hrvata u ukupnom hrvatskom stanovništvu, koji

¹⁹ Cjelovita i potpuna usporedba ovih popisa nije moguća, uslijed različitih metodologija popisa stanovništva. U Popisu 1991. stalni stanovnici su sve osobe koje su se izjasnile da u tom mjestu stalno stanuju, neovisno jesu li u kritičnom trenutku (31. 3. u 24 h) bile prisutne u tom naselju ili su iz nekih razloga bile privremeno odsutne. U Popisu 2001. u ukupan broj stanovnika se uključivalo i osobe odsutne godinu dana i dulje, koje su se u mjesto stalnog stanovanja vraćale sezonski i mjesečno. Te se osobe u Popisu 2011. ne uključuje u ukupan broj stanovnika. Dakle, razdoblje od jedne (1) godine i dulje te namjera prisutnosti/odsutnosti od najmanje jedne (1) godine osnovni su kriteriji za uključivanje/isključivanje osoba iz ukupnog stanovništva zemlje, odnosno naselja. Na pitanje o nacionalnosti, upisuje se točno onako kako je osoba rekla popisivaču. Za djecu do 15 godina odgovor daje jedan od roditelja, posvojitelj ili skrbnik. Ako se osoba izjasnila regionalno (Slavonac, Dalmatinac, Istranin itd.), popisivač je bio dužan upozoriti osobu da to nije izjašnjavanje na pitanje o narodnosti i da će pri obradi podataka biti iskazana modalitetom '*nisu se nacionalno izjasnili*'.

²⁰ Najveći broj izbjeglica iz zemalja bivše SFRJ registriran je 1992. godine, ukupno oko 458.000. Od toga broja, oko 40.000 su došli iz SRJ, iz Vojvodine 30.000, zatim 5.000 s Kosova, te iz Crne Gore i ostalih dijelova Srbije oko 5.000. Ostali, znatno veći broj, su uglavnom Hrvati i nešto manji broj Bošnjaka/Muslimana iz Bosne i Hercegovine.

se povećava s 89,6 % 2001. g. na 90,4 % 2011. g. Usljedio je, u odnosu na prijeratno razdoblje, smanjenje broja i udjela većine nacionalnih/etničkih manjina. Tu se mogu uočiti razlike u sociodemografskim kretanjima između tradicionalnih ('starih') manjina i onih nastalih raspadom bivše jugoslavenske države ('novih'), a čine ih bivši konstitutivni narodi, koji u većini novonastalih država dobivaju status nacionalnih manjina. Od ukupno registrirane 22 nacionalne/etničke manjine, najveće smanjenje se dogodilo u korpusu srpske nacionalne zajednice, čija je populacija smanjena na trećinu predratnog broja i udjela u ukupnoj populaciji Hrvatske. Kod ostalih 'novih' nacionalnih manjina (Crnogorci, Slovenci, Makedonci, Muslimani/Bošnjaci) smanjenje u odnosu na Popis 1991. g. iznosilo je od polovine do jedne trećine. Kod *Muslimana/Bošnjaka*, promjene broja i udjela u ukupnoj populaciji po pojedinim međupopisnim razdobljima, pored ratnih razloga, u znatnoj mjeri su refleksija promjene imena ove nacionalne zajednice od Muslimana u Bošnjake, što i dalje nije kod svih prihvaćeno, a posebno kod pripadnika starije populacije. U istraživanim županijama, *Osječko-baranjskoj*, *Vukovarsko-srijemskoj* i *Brodsko-posavskoj*, kretanja muslimansko-bošnjačke populacije slijede već prikazani trend u Hrvatskoj, tako da je broj Bošnjaka u poslijeratnim popisima stanovništva manji u odnosu na broj Muslimana u neposredno predratnom Popisu iz 1991. g., a njihov broj je nešto veći u Popisu 2011. g. u odnosu na Popis 2001. g. U Osječko-baranjskoj županiji taj broj je se kretao ovako: 968 (1991), 410 (2001), 434 (2011). Za Vukovarsko-srijemsku županiju ti podaci izgledaju ovako: 2701 (1991), 1138 (2001), 1746 (2011). U Brodsko-posavskoj županiji ih je registrirano: 546 (1991), 372 (2001) i 453 (2011). Pitanje broja i udjela Bošnjaka u Hrvatskoj u cjelini, kao i u ovdje analiziranim županijama, izravno je povezano s promjenom imena Muslimana u Bošnjake, što se dogodilo na Drugom saboru Bošnjaka u rujnu 1993. godine.²¹ Nacije nastaju najčešće iz različitih narodnosnih zajednica, u vremenu uspona kapitalističkog sustava i njegovog, uglavnom uspješnog, integriranja raznolikih tradicija i kultura u veće cjeline. Ili, kako to elaborira S. Malešević, referirajući se na E. Gellnera: „nacionalizam je izravna posljedica industrijalizma i kulturne homogenizacije, a stvara se 'generaliziranom difuzijom' obrazovnog sustava koji posreduje škole a nadasve sveučilišta, a koji je načinjen tako da ucjepljuje vrijednosti, načela i sadržaje standardizirane, visoke nacionalne

²¹ U *Deklaraciji o narodnome imenu*, izjašnjenju Sabora o promjeni nacionalnog imena Musliman u Bošnjak, kaže se: *Svjesni povijesnog značenja momenta u kojem se sastajemo kao i iskušenja koja nas čekaju, odlučni smo da našem narodu vratimo njegovo povijesno i narodno ime Bošnjaci, da se na taj način čvrsto vežemo za našu zemlju Bosnu i njenu državno-pravnu tradiciju, za naš bosanski jezik i sveukupnu duhovnu tradiciju naše povijesti*. Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma: o bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu* (Sarajevo-Zagreb, 2012), 188.

kulture u potomstvo bivših seljaka“.²² Događaju se velike promjene, posebno u mikrosferi društva, čovjekovoj svakodnevnici, u koju vladajuće strukture dublje zadiru u mikrosvijet obitelji, porodične svjetove, prijateljstva i lokalne zajednice.²³ Iako sam proces formiranja Muslimana kao posebne nacije rudimentarno započinje u Austro-Ugarskoj,²⁴ jaču afirmaciju ova narodnosna zajednica s jakom vjerskom dimenzijom u tom kolektivnom identitetu, doživjela je u socijalističkoj državi. Kako navodi Dženita Sarač-Rujanac, zanimanje za Muslimane i političke aktivnosti oko toga počinju početkom 60-ih godina dvadesetog stoljeća, a na partijskim tijelima to je otvoreno 1963. i 1965. godine. Završna faza unutar SKJ/SKBiH odigrala se 1968. g. i to na dvjema ključnim sjednicama CKSKBiH. To su Sedamnaesta sjednica CKSKBiH, održana 26. 1. 1968. i Dvadeseta sjednica CKSKBiH, održana 17. 5. 1968.²⁵ Prvi put se u Popisu stanovništva 1961. g. ime Musliman pojavljuje kao etnička kategorija, a prema navođenju H. Kamberovića, u BiH su se tada 842.954 stanovnika izjasnila tim imenom. U popisima stanovništva prije toga, pripadnici ovog etnosa su se mogli izjasniti kao Hrvati-muslimani, Srbi-muslimani, neopredijeljeni, Jugoslaveni-neopredijeljeni i nacionalno-neopredijeljeni. U Popisu 1971. g. po prvi put se Muslimani registriraju kao nacija.²⁶ U vremenu ratnog raspada SFRJ i potpune ugroženosti Muslimana kao nacije, predstavnici ove nacionalne zajednice odlučili su se za promjenu nacionalnog imena.

4. Ratni sukobi, identitet, suživot: slučaj Muslimana/Bošnjaka

Raspad bivše jugoslavenske države za posljedicu je na lokalnoj razini imao destrukciju multietničke koegzistencije. Suživot i suradnja različitih narodnosnih zajednica, uz povremene tragične i krvave prekide, činili su socijalni supstrat lokalnih zajednica. Iako neki autori naglasak pritom stavljaju na *represivnu toleranciju*, „u međuetničkim odnosima, ponajprije u Bosni i Hercegovini, ali i u cijeloj bivšoj Jugoslaviji“,²⁷ suživot je i pored spomenute kontrolirane tolerancije, a uslijed višestoljetnog zajedničkog života različitih narodnosnih zajednica, egzistirao kao prihvaćena i razvijana socijalna vrednota na ovim prostorima, uključujući Bosnu i Hercegovinu. Suživot je teorijski

²² Siniša Malešević, *Države, nacije i nacionalizmi: organizacija, ideologija i solidarnost* (Zagreb, 2017), 73.

²³ Malešević, *Države, nacije i nacionalizmi*.

²⁴ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII-XX vijek)* (Sarajevo, 2001).

²⁵ Dženita Sarač-Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine* (Sarajevo, 2012).

²⁶ Husnija Kamberović, „Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta“, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, zbornik radova (Sarajevo, 2009).

²⁷ Mirjana Kasapović, *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država* (Zagreb, 2005), 8.

elaboriran od strane nekih autora, prvenstveno sociologa. Tako J. Županov za suživot navodi da se isti može definirati kao „splet solidarističkih mreža primarnih (neslužbenih) odnosa različitih etnija na mikrosocijalnoj razini. To nije neka integrirana mreža – ona više nalikuje arhipelagu mrežnih otoka i džepova“.²⁸ Kao i drugi socijalni obrasci, suživot, kako to navodi ovaj autor, podliježe stalnim mijenama i međudinamici pripadnika različitih narodnosnih zajednica u okviru sociopolitičkih poredaka i država kroz duža vremenska razdoblja. O suživotu D. Babić piše: “Suživot određujemo kao normativnu i funkcionalnu umreženost i uzajamnu toleranciju različitih makro/mikrogrupnih subidentitetskih obilježja različitih socijalnih aktera u lokalnim zajednicama.“²⁹ Pitanja integracije važna su za suživot, a suradnja aktera iz tih zajednica pretpostavlja od njih prihvaćen minimalni vrijednosni okvir, najčešće predstavljen u političkoj konstituciji određenog teritorija. Individualno, suradnja je moguća i onda kada se većinski dijelovi tih zajednica spore pa i sukobljavaju oko toga okvira ili ga potpuno dovode u pitanje. Raspadom socijalističkih poredaka, a u slučaju SFRJ i cjelokupne dotadašnje države, za grupe i pojedince nametnulo se posebno pitanje nove izvjesnosti, sigurnosti i pripadanja. Čovjek pripada različitim skupinama, što generira uključenost pojedinca u više kolektivnih identiteta. Pritom, konkretni kontekst i pojedinčeve preferencije određuju prioritete između identiteta.³⁰ Pitanja kolektivnih identiteta, posebno religijskog, a još više nacionalnog, postaju u tim vremenima pitanja svih pitanja i najvažniji prioritet među ovim kategorijama. Kako ističe Z. Bauman, čežnja za identitetom potječe od želje za sigurnošću.³¹ Potreba za pripadanjem je temeljni individualni i društveni poriv, a u toj hijerarhiji pripadnosti, od prijateljstva, susjedstva, rodbine, lokalne zajednice, regije, države, jedna pripadnost čini temelj društvenosti. To je pripadanje etničkoj zajednici ili naciji i ona ima prioritet.³² Ratni raspad države i teške traume stanovništva pojačano su utjecali na traženje utočišta, što je manifestirano intenzivnom etnonacionalnom homogenizacijom. U sveopćoj nacionalnoj ugroženosti posebno dolazi do izražaja hipostaziranje nacionalnog identiteta, sve do njegove sakralne dimenzije, a što na razini manifestnog otvara pitanje kako to treba izgledati ‘pravi’ Hrvat, Srbin, Musliman itd. Odgovor na to pitanje činile su projekcije onih koji su u tom vremenu imali političku i društvenu moć (vlast) i s tih pozicija su mogli ‘propisati’ ovakav esencijalistički oblikovan

²⁸ Josip Županov, ”Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru”, u: *Etničnost, nacija, identitet*, ur. Ružica Čičak-Chand, Josip Kumpes (Zagreb, 1998), 214.

²⁹ Dragutin Babić, *Suživot Hrvata i Srba u Slavoniji* (Zagreb, 2008), 87.

³⁰ Amartya Kumar Sen, *Identitet i nasilje: iluzija sudbine* (Zagreb, 2002).

³¹ Zygmunt Bauman, *Identitet: razgovori s Benedetto Vecchijem* (Zagreb, 2009).

³² Nikola Dugandžija, *Od nacije do reakcije: nacionalne manjine i nacionalni agnostici* (Zagreb, 2006).

idealni tip 'pravog' pripadnika pojedinih nacija. Binarna optika u ovom slučaju kao rezultantu ima isključivanje ne-pripadnika nacije i sumnjičenje onih koji nisu nacionalno 'dovoljno dobri'. O kognitivnoj dimenziji ove problematike A. Mujkić piše: „Kad govorimo o etničkom identitetu jedna *kognitivna* perspektiva nas uči da nema nekog jezgrenog bošnjaštva, hrvatstva, srpstva, koje treba doseći ili kojima se treba približiti, već samo projekcije 'idealnog kolektivnog tipa' koga čine postupci - suštinske značajke, koje treba performirati, a koje se iščitavaju u obrascima koje nude mediji, viđeniji 'muževi' određene zajednice“.³³ Ovaj odmak od esencijalističkih interpretacija nacionalnog identiteta, koje se temelje na primordijalnim obilježjima etnopolucije, uz njihovu trajnost i kontinuitet u prostoru i vremenu te naglašavanje socijalne konstrukcije kolektivnih identiteta pa i nacionalnog, upućuje na dugotrajan proces izgradnje nacije.³⁴ Š. Filandra na primjeru Bosne i Hercegovine primjećuje da „(...) ni posljednji rat protiv BiH nije mogao 'iskovati' bošnjačku naciju. I pored ostvarenih političkih i kulturno-identitetskih postignuća samopoznavanje kolektivnog identiteta kod prosječnog Bošnjaka i dalje je dosta difuzno. U pravilu su islamska duhovnost, bosanska zemaljska i državna pripadnost jasne komponente identiteta, dok etničko i nacionalno ostaje raspolučeno između krajnosti polova vjerskog i bosanskog“.³⁵ O tome što sve čini bošnjački nacionalni identitet isti autor je naveo nekoliko najvažnijih odrednica, među kojima zapaženo mjesto ima uvjerenje Bošnjaka da je Bosna i Hercegovina njihova jedina i zasebna historijska, kulturna i politička domovina. Nadalje, pripadnici ove nacionalne zajednice ističu svoje slavensko podrijetlo, zatim se kao samosvjesna grupa pozivaju na srednjovjekovne bosanske 'korijene', prihvataju Bosnu i Hercegovinu kao multietničku državu u kojoj svoje mjesto imaju islamska, predislamska i neislamska kulturna komponenta.³⁶ Intelektualci, uglavnom bošnjački, traže 'korijene' Bošnjaka kao nacije i to je kao kulturni obrazac prisutno kod svih postojećih nacija. U prošlosti, ime Bosne i vjera bogumila svakako čine takve narative koji, kao i kod drugih nacija i etničkih zajednica, trebaju što duže u prošlost 'protegnuti' narodno ime. Pritom, kao i kod drugih nacionalnih narativa i objašnjenja o nastanku nacija, mitologija je prisutna, a pojačava se u teškim vremenima, kada su ugrožene nacije ili njihovi dijelovi. To je u Bosni i Hercegovini uočio i elaborirao povjesničar D. Lovrenović, koji o tome piše: „na pitanje čemu mitologizacija, jedan od kreatora ovog procesa odgovorio mi je u ratnom Sarajevu 1994. da je to 'izraz

³³ Asim Mujkić, *Pravda i etnonacionalizam* (Sarajevo, 2010), 35.

³⁴ Kasapović, *Bosna i Hercegovina*.

³⁵ Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma*, 455.

³⁶ Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma*.

potrebe da se zbiju redovi“³⁷. U slučaju nacionalnih narativa najčešće su prisutne pozitivne i negativne karakterologije, što generira u manjoj ili većoj mjeri nacionalizam u interpretaciji, o čemu piše E. Zgodić, ističući da nacionalizam u sebi sadrži „hipostaziranu *pozitivnu autokarakterologiju*, na jednoj, i radikalno formuliranu *negativnu karakterologiju Drugih*, na drugoj strani“³⁸. Učinjena je i u ovom slučaju, kako je o tome pisao Sh. Sand, vremenska i prostorna poveznica između predaka i živuće generacije, s tendencijom projekcije tih veza u budućnost. Kako, uslijed izmiješanosti etničkih zajednica, asimilacije, akulturacije i sličnih procesa, takva jednoznačna i jednolinijska veza nije nikada postojala, agenti sjećanja (intelektualci različitih provenijencija) naporno i kontinuirano rade na njezinoj izradi i učvršćenju.³⁹ Čine to i muslimanski/bošnjački intelektualci, posebno od vremena socijalizma pa sve do devedesetih, kada i predlažu novo ime, Bošnjaci. Gdje je moguće i najveće uporište nacionalnog identiteta Bošnjaka? Svakako da je ovdje moguće koristiti više odgovora, ali ako se referiramo na R. Rizmana, nacionalni identiteti se mogu osloniti na dvije sociološke poluge, nacionalnu državu i autonomnu moć koju nacije crpe iz kulturnog kompleksa koji baštine i dalje razvijaju.⁴⁰ Aplikacijom na slučaj Muslimana/Bošnjaka kao nacije, može se uočiti da država svakako nije to uporište ili barem ne dovoljno, kao što to u najvećoj mjeri jest u slučaju nacija-država, pa su kulturološki kompleks i povijesni narativi vjerojatno i važniji kao podloga bošnjačkog identiteta. Bosna i Hercegovina je podijeljeno društvo i nestabilna država,⁴¹ što otežava kako konstituciju države i društva, tako i percepciju državnog okvira i njegovo zbiljsko korištenje, kao uporišta same nacije. Kako nastavlja M. Kasapović, politička povijest Bosne i Hercegovine obilježena je supostojanjem i sukobljavanjem (dodali bismo: i suradnjom) vjerskih i etničkih korpusa, muslimansko-bošnjačkoga, pravoslavno-srpskoga i katoličko-hrvatskoga. Kronološki, najprije se oblikuju vjerski rascjepi, koji kasnije čine masovnu bazu za etničke, a još kasnije, i za nacionalne rascjepove.⁴² Bošnjački, kao i svaki drugi, nacionalni identitet nema perspektivu ako se bude stalno vraćao u prošlost, u ovom slučaju na ‘dobre Bošnjane’ ili zemlju ‘Kulina bana i dobrih dana’, već ukoliko uhvati suvremene civilizacijske trendove. O tome piše F. Novalić, koji razmatra smisao i razvoj europskog projektnog identiteta Bošnjaka. Ovaj autor ističe da je u tu

³⁷ Dubravko Lovrenović, „*Povijest est magistra vitae*“ (*O vladavini prostora nad vremenom*) (Sarajevo, 2008), 15.

³⁸ Esad Zgodić, *Politike poricanja: o metapolitici i bosanskoj alterpolitici* (Sarajevo, 2005), 38.

³⁹ Shlomo Sand, *Kada i kako je izmišljen židovski narod?* (Zagreb, 2012).

⁴⁰ Rudi Rizman, *Globalizacija i autonomija. Doprinosi sociologiji globalizacije* (Ljubljana, Zagreb, 2014), 105.

⁴¹ Kasapović, *Bosna i Hercegovina*.

⁴² Kasapović, *Bosna i Hercegovina*.

svrhu „nužno kritički koristiti i iskustvo feminizma i islamskoga feminizma kao dijela integralnoga globalnoga feminističkog pokreta. Sve to podrazumijeva, ne samo intersubjektivnu komunikativnu sinergiju unutar bošnjačkoga bića, nego i cjelovitu, univerzalnovrijednosnu, internacionalnu, političku, gospodarsku, tehnoznanstvenu, interkonfesionalnu, sportsku, interkulturalnu i inu intersubjektivnu komunikaciju i integraciju pojedinaca i kolektiviteta na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini“.⁴³ Kao i svaki individualni i kolektivni identitet, bošnjački je također u stalnoj mijeni, pa ga je potrebno redovito redefimirati i obnavljati; u suprotnom, kao i u slučaju drugih etničkih/nacionalnih identiteta, pokušaj njegovog fiksiranja i zamrzavanja gura ga u zastarjelost i čini irelevantnim.⁴⁴ Preferencija ulaska Bosne i Hercegovine u Europsku uniju donijet će nove izazove za nacionalni identitet Bošnjaka, utoliko više što je, kako primjećuje I. Cvitković, u kolektivnom imaginariju ove nacionalne zajednice devedesetih došlo do određenih promjena u odnosu na socijalističko razdoblje. Do 1990. g., piše Cvitković, Muslimani u Bosni i Hercegovini su, u kulturnom i civilizacijskom smislu, pripadali turskoj kulturnoj razini, da bi od 1990. g. naovamo uslijedio prodor iranskog i arapskog (osobito saudijskog) islama, koji utječe na oblikovanje islama u Bosni i Hercegovini,⁴⁵ a time i na konstrukciju bošnjačkog nacionalnog identiteta. Ovi uvezeni kulturološki obrasci mogu predstavljati otegotnu okolnost u eurointegracijskim procesima, posebno ako poprime brojčano obimnije i politički radikalnije razmjere.

5. Empirijsko istraživanje: Muslimani/Bošnjaci u Slavoniji

5.1. Metodologija

Intervjui s Bošnjacima su provedeni 2019. godine u Slavonskom Brodu, Gunji i Osijeku. Ukupno je intervjuirano 18 osoba bošnjačke nacionalnosti u dobi od 52 do 77 godina, svi muškarci. U istraživanju su korišteni kvalitativni polustrukturirani intervjui, odnosno obavljani su intervjui s kazivačima s otvorenim tipom pitanja, gdje su kazivači mogli davati šire odgovore od postavljenih pitanja. Kontakt je uspostavljen posredstvom predstavnika Bošnjaka u Vijeću bošnjačke nacionalne manjine i aktivista ove nacionalne zajednice u Gunji, Osijeku i Slavonskom Brodu. Ovakav način ulaska u zajednicu omogućio je u startu nešto neposredniji kontakt, koji amortizira prvotnu nelagodu prema nepoznatim osobama. Intervjuirane su predložili, okupili i organizirali navedeni predstavnici Bošnjaka Gunje, Osijeka i Slavonskog Broda. S obzirom na to da se znatan dio ovoga intervjua odnosio na ratne sukobe

⁴³ Fahrudin Novalić, *Islamski svijet i modernost* (Zagreb, 2017), 146-147.

⁴⁴ Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta* (Zagreb, 2008).

⁴⁵ Ivan Cvitković, *Moj susjed Musliman* (Zagreb, 2011).

devedesetih godina dvadesetog stoljeća i sudjelovanje Bošnjaka u obrani svojih domova u ovom dijelu Slavonije, kao i u obrani novouspostavljene Republike Hrvatske, u obzir su došli Bošnjaci srednjih godina i oni stariji. Dakle, najmlađi od ispitanika je 1991. godine bio star 24 godine, a najstariji 49 godina. Pitanja u intervjuima obuhvatila su više značajnih segmenata iz prošlosti Muslimana/Bošnjaka, vremena njihovog doseljavanja, suživota s drugim narodnosnim zajednicama (od njegove socijalne konstrukcije, destrukcije do rekonstrukcije), te svih aktualnih događanja i procesa koji se tiču Bošnjaka u Gunji, Osijeku i Slavanskom Brodu. U početnom dijelu intervjua kazivači su pitani o njihovoj obitelji u djetinjstvu te međunacionalnim odnosima u susjedstvu i na području ovih triju županija. Zatim su uslijedila pitanja o razlozima njihovog dolaska u Gunju, Osijek i Slavonski Brod, prijemu od strane lokalnog stanovništva i njihovoj integraciji u novi mikrosocijalni ambijent i širu, regionalnu sredinu. Veći dio pitanja odnosio se na ratni raspad bivše jugoslavenske države i ulogu Muslimana/Bošnjaka u ovom dijelu Slavonije u tim zbivanjima. Za ovaj rad, nadalje, važna su pitanja njihovog uključivanja u Hrvatsku vojsku kao i posljedice ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini između Muslimana/Bošnjaka i Hrvata po suživot intervjuiranih u Slavoniji. Uslijedilo je pitanje o međunacionalnim odnosima nakon ratnih sukoba, te kakav je odnos islama kao vjere i muslimanstva/bošnjaštva kao nacionalnosti. Kao oznake za kazivače koristimo njihov *spol, godine života i naselje u kojem žive*, za što su kazivači dali svoj pristanak.

5.2. Studija slučaja I – Muslimani/Bošnjaci u Gunji

5.2.1. Uvod

Gunja se prvi put spominje 1428. godine kao posjed koji je pripadao plemićima Alšanskim. Osmanlije su u ove krajeve došli 1529. godine, a Gunja je 1537. nakon stvaranja Srijemskog pašaluka potpala pod Morovički kotar. Godne 1697. Osmanlije su napustili ovaj dio Slavonije. U Spomenici župnog ureda katoličke crkve u Gunji u *Status animarum* spominje se da je 1921. godine u Gunji živio jedan musliman. Vrlo je vjerojatno da se radilo o nekom pastiru kojeg su mještani Gunje unajmili da im čuva blago. Prvi muslimani u Gunji bili su zaposleni kao nadničari i napoličari. Neki od njih su radili i u slavanskim šumama, a neki u ciglani. Prema popisu stanovništva koji je proveden 1921. godine vidljivo je da je na području kotara Županja bilo svega 11 muslimana i da ih je od toga dvoje živjelo u Gunji, troje u Drenovcima, troje u Županji, jedan u Soljanima i dvoje u Štitaru. Deset godina kasnije broj muslimana prema vjeroispovijesti se povećao, i to na 55 na području čitavog kotara Županja. Najviše ih je bilo u Gunji (11), dok su ostali živjeli u Babinoj Gredi (7), Bošnjacima (1), Drenovcima (4), Račinovcima (1), Rajevu Selu (2), Sikirevcima (3), Slavanskom Šamcu (8), Soljanima (3), Vrbanji (6) i u

Županji (9).⁴⁶ Veći broj Muslimana na područje Gunje dolazi tijekom Drugog svjetskog rata kao izbjeglice iz istočne Bosne (uglavnom iz područja Goražda, Foče, Ruda, Višegrada, Srebrenice, Čajniča, Bratunca i Zvornika). Vidljivo je da su te izbjeglice pobjegle pred četničkim pokoljima u istočnoj Bosni. Nakon završetka rata jedan dio izbjeglica se vratio kućama, ali su, nakon što su doznali da je jedan dio ljudi koji su 1942. bili članovi četničkih odreda postavljen u organe vlasti u istočnoj Bosni, prodali u bescjenje svoja imanja i vratili se u Gunju i Rajevo Selo. U Rajevu Selu su se naselili u predjele Padež i Čisto. Iz školskih imenika Osnovne škole u Gunji moguće je vidjeti odakle su se doselili Muslimani u Gunju. Tako su učenici bili iz Zakmura kod Foče, iz Ljubine kod Foče, iz Luča kod Foče, iz Krekova kod Foče, iz Todjevca kod Foče, iz Mješaića kod Foče, iz sela Popi kod Foče, iz Zamrštena kod Foče, iz Tjentišta kod Foče, iz Dobruna kod Višegrada, iz Gradačca, iz Brnjika kod Lopara, iz Boće kod Brčkog, iz Bosanskog Novog, iz Petravice Gornje kod Tuzle, iz Medića kod Gradačca i iz Trbišća kod Foče. U školskom imeniku se javljaju ova muslimanska prezimena: Zejćirović, Zdionica, Zećirović, Zunda, Zekovil, Vukotić, Voloder, Veljević, Tabaković, Šabanović, Špihić, Suljić, Salčin, Selimović, Spahović, Razman, Peljto, Pezerović, Pejkić, Pekić, Omanović, Osmičević, Nurić, Mujčić, Mutapčić, Muslimović, Mešić, Mehić, Mišanović, Latić, Kršo, Kostić, Kljuvić, Konjo, Korajac, Kurtagić, Kukić, Kantarević, Ibrahimović, Isaković, Hajdarović, Hambo, Hasić, Hodžić, Gaši, Garilović, Džamalija, Džanbović, Džomba, Džanković, Džamajlija, Džamka, Didić, Durić, Ćerimović, Ćatović, Ćajtinović, Beganović, Bičo, Bajramović, Biserović, Alić, Adilić i Agić.⁴⁷ Pedesetih godina dvadesetog stoljeća dolazi do masovnijeg naseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine, ponajviše iz okolice Brčkog, u Gunju, a vjerski su se obredi odvijali uglavnom po privatnim kućama. Isprva su vjerski obredi obavljani u kućama Jusufa Džombe, Abida Biserovića, Saliha Karadžoza i Hamida Zunde. Džemat Gunja je osnovan 1957. godine. Za osnivanje džemata uvelike je zaslužan brčanski imam hadži hafiz Zaim efendija Huskanović, koji je bio vjersko-prosvjetni referent Odbora Islamske zajednice u Brčkom. Abdurahman Ramo Hodžić iz Ustikoline bio je prvi imam. Nakon odlaska Abdurahmana Hodžića, za imama dolazi Hazim ef. Hodžić iz Vražića kod Čelića. U Gunju je došao po izlasku iz zatvora, gdje je robijao šest godina kao pripadnik pokreta *Mladi muslimani*. U Gunji nije ostao jer ga džemat nije mogao izdržavati. Nakon njegovog odlaska u Bijeljinu džemat je ostao bez imama i pripojio se džematu Savske

⁴⁶ Zanimljiva je priča o Mustafi Redžepoviću, koji je rođen 1927. godine u Orašju, a koji je pohađao gimnaziju u Županji, i samo je zbog njega imam Ibrahim efendija Gorak, ujedno i matičar u Orašju, održavao sat islamskog vjeronauka. Navodno je gimnazija za ovog imama organizirala fijaker koji bi ga dočekao na skeli u Županji i koji bi ga vraćao nakon održanog sata natrag na Savu.

⁴⁷ Školski imenik Gunja (preslike u posjedu Idriza efendije Bešića iz Gunje).

džamije u Brčkom. Uslijedilo je formiranje Odbora za izgradnju džamije, u koji su ušli Jusuf Džomba, Ismet Čandić, Juso Šabanović, Hasan Alić, Suljo Alić i Šaban Čajtinović. Nakon što je dobivena sva potrebna dokumentacija za gradnju džamije, krenulo se s temeljima. U Gunji Muslimani grade prvu modernu džamiju u Hrvatskoj. Zemljište za džamiju darovali su Ismet Čandić i njegova supruga Izeta, koji su se u Gunju doselili iz okolice Brčkog. Zemljište je bilo veličine 3134 m². Skupština općine Županja donijela je 7. veljače 1968. odobrenje za gradnju džamije u Gunji. Starješinstvo Islamske zajednice iz Sarajeva donijelo je 8. veljače 1968. godine rješenje kojim odobrava gradnju džamije. Muslimani Gunje su započeli s gradnjom džamije 2. kolovoza 1968. godine. Pred nekoliko tisuća vjernika džamija je otvorena 28. rujna 1969. godine. Tada je pročitana i povelja koja je ugrađena u temelje džamije, a koju su potpisali predsjednik Smail Hadžić i vjersko-prosvjetni referent Odbora Islamske zajednice u Brčkom hadži hafiz Zaim efendija Huskanović. Prvi imam u novoj džamiji bio je hadži Hasan ef. Suljkanović, podrijetlom iz Gornje Međeđe kod Gradačca. Na toj dužnosti ostao je do 1981., kada na njegovo mjesto dolazi mladi Idriz ef. Bešić iz Sokola kod Gračanice, današnji imam u Gunji. Idriz efendija Bešić je 1999. godine temeljito obnovio džamiju. Tada je građevina pokrivena betonskom kupolom koja je pokrivena bakrom i uvedeno je podno grijanje. U Gunji je uveden islamski vjeronauk u školu vrlo rano. Osim u Gunji, u vrijeme rata islamski vjeronauk je održavan u Vrbanji i Đurićima, dok se djeca izbjeglice nisu vratili svojim kućama u Bosnu. U školskoj 2015/2016. godini 134 djece pohađalo je islamski vjeronauk u Osnovnoj školi Antuna i Stjepana Radića u Gunji. Od 1995. godine Sabor Islamske zajednice džemat Gunju je promaknuo u Odbor, danas Medžlis, te je imenovao prvi Odbor Islamske zajednice Gunja. U taj su Odbor ušli Suljo Alić, Idriz Biserović, Nezir Durmić, Bajro Ibrahimović, Džemal Račinović, Džemal Velagić te glavni imam Idriz efendija Bešić. Od 1960. godine u Gunji postoji groblje, koje još zovu i muhadžirsko, a na kojem je ukopano više stotina muslimana.⁴⁸ Prvi su u mezarju ukopani Zlatija Salčin rođena Ošijan i Mašo Pašović 1962. godine. U vrijeme Domovinskog rata i agresije na Bosnu i Hercegovinu mnogi muslimani koji su umrli u Hrvatskoj ukopani su upravo na gunjanskom mezarju. Od 2007. godine u Gunji djeluje i Adin efendija Hrustić iz Rajeva Sela. U Gunji ima mnogo hadžija. To su Mustafa Korajac, Ibrahim Alić, Hasan efendija Suljkanović, Idriz efendija Bešić, Mujo Karađuz, Ševko Osmanović, Bećir Srna, Kadrija Haskić, Devlija Haskić, Vehbija Vejseli, Milekija Vejseli, Jasmin Ademović, Hasan Čordić, Džemal Velagić, Fatima Džamalija, Avdija Pezerović (Vinkovci), Jusuf Hurić, Alosman Bečić. Rast broja Muslimana vidljiv je upravo u vrijeme druge polovine dvadesetog stoljeća. U popisu iz 1948. svega se 6 osoba u Gunji izjasnilo kao Muslimani.

⁴⁸ Podaci o Bošnjacima u Gunji preuzeti su iz: Ševko Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj* (Zagreb: Mešihat Islamske zajednice u Hrvatskoj, 2010), 634-639.

Tek u popisu iz 1961. taj je broj veći (njih 428), a od 1971. godine broj raste na 1204, da bi 1981. bio 1314, što je tada iznosilo četvrtinu stanovnika naselja Gunje. Istovremeno u Rajevu Selu živi 1961. godine 74 Muslimana, 1971. njih 363, a 1981. njih 426 (što iznosi 27,5 % sveukupnog stanovništva Rajeva Sela). U Gunji je 1991. živjelo 1489 Muslimana, od sveukupno 5178 stanovnika, a u Rajevu Selu njih 418, od 1476 stanovnika. 2011. godine u Gunji je živjelo 1108 Bošnjaka, odnosno 188 osoba koje su se izjasnile u smislu vjerske pripadnosti, dok su u Rajevu Selu živjela 334 Bošnjaka.

5.2.2. Međunacionalni odnosi u mjestima podrijetla i doseljavanje u Gunju i okolicu

Kazivači⁴⁹ s kojima smo razgovarali u Gunji podrijetlom su iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine. Ekonomski razlozi, ali i nacionalne netrpeljivosti, uglavnom su bili razlozi doseljavanja Bošnjaka na područje Gunje i Rajeva Sela. Loša kvaliteta zemlje, glad i nerodica bili su ponajčešće razlozi migracija iz srednje i istočne Bosne. Kazivač R. B. rođen je u selu Travnik kod Foče u istočnoj Bosni 1949. godine, a u Gunju je pristigao kao dječak od 10 godina: „U Gunju smo došli 1959. godine. Živjeli smo u kraju gdje se teško živjelo i gdje nije bilo hrane. Otac nas je doveo ovdje gdje nije bilo gladi, gdje je bilo kukuruza i pšenice. Tamo bi sasvim sigurno pomrli od gladi.“ Cijene zemljišta u Gunji nisu bile u vrijeme socijalizma osobito visoke, pa su brojni doseljenici kupovali zemlju uz rijeku Savu u Rajevu Selu i u Gunji. Bilo je i onih koji su kupovali zemlju, a bili su podrijetlom iz susjednog Brčkog. Budući da je država bila zajednička, nije bilo problema. M. S. je rođen 1964. godine u Brčkom, a u Gunju je s obitelji doselio 1973. „Došli smo radi boljeg života i zemljišta. Kupili smo plac od domaćih jer nije bilo skupo kupiti.“ Još od vremena Drugog svjetskog rata međunacionalni odnosi između Srba, Hrvata i Muslimana bili su narušeni u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine. U istočnoj Bosni u vrijeme rata četnici su počinili brojne zločine nad muslimanskim stanovništvom. Pod okriljem socijalizma ti su zločini trebali biti ‘stavljeni pod tepih’, odnosno izgladjeni, ali su zategnutosti i prikrivene, a ponekad i otvorene, netrpeljivosti i dalje bile prisutne u zonama gdje je su se zločini dogodili. S. M. je rođen u Dobraku kod Srebrenice. „Došli smo 1968. godine u Gunju. U Gunju smo bili primorani doći iz ekonomskih razloga, ali su u našem kraju i međunacionalni odnosi bili narušeni. Moj je otac bio domobran u Drugom svjetskom ratu i bio je oduvijek lojalan Hrvatima.“ I mogućnost pronalaženja radnog mjesta mogla je biti razlogom zašto su brojni Muslimani

⁴⁹ Kazivači koji su sudjelovali u razgovoru o položaju i identitetu Bošnjaka u Gunji bili su: M. P., 1959. g., Rajevo Selo; R. B., 1949. g., Travnik, Foča; N. J., 1963. g., Tuzla; M. S., 1964. g., Brčko; R. Z., 1949. g., Bihać; I. V., 1942. g., Čelić; S. B., 1941. g., Gunja; S. M., 1963. g., Dobrak, Srebrenica; M. D., 1960. g., Bačko Novo Selo; A. M., 1963. g., Brčko; N. H., 1962. g., Brčko; Z. R., 1950. g., Travnik.

doseljavali u Gunju. Radna mjesta su uglavnom bila raspoloživa i češća u Brčkom, budući da se radilo o većem naselju. No, brojni Muslimani nisu uspjeli kupiti zemljište u Brčkom, pa su kupovali zemlju u Slavoniji, preko mosta u Gunji. I. V. iz Čelića kod Brčkog kazuje kako su njegovi „djedovi bili podrijetlom sa Sandžaka. Iz Sandžaka su neki iseljavali u Tursku, a neki u Bosnu. Moji su otišli u Bosnu. Otac je bio vojno lice. Završio sam tehničku školu u Brčkom, a potom sam 1984. godine kupio plac u Gunji. Uzeo sam plac do mosta i ondje napravio kuću.“ Mnogi su se Bošnjaci rodili već u Gunji i Rajevom Selu. M. P. je rođen u Rajevu Selu 1959. godine. „Otac je bio iz Palanke i doselili su u Brčko. Imao je posao na Ciglani i 1950. godine su odselili u Rajevo Selo. Mnogo Brčaka je imalo placeve na ovoj strani Save.“ U Gunju su neki stizali i sekundarnim migracijama. M. D. je rođen u Bačkom Novom Selu u Vojvodini i odande je sekundarnom ekonomskom migracijom stigao na područje Gunje. „Moji su doselili iz Hercegovine iz okolice Konjica 1946. godine u Bačko Novo Selo. Bile su čitave akcije preseljavanja planinskih sela u bogatija područja. Obećavali su im da će dobiti zemlju i kuće. Većina je iz tih planinskih sela otišla. Kada su stigli u švapsko selo u Vojvodini shvatili su da su prevareni. Moj se djed želio vratiti u Hercegovinu kada je vidio da iz kuće koju je on trebao dobiti izlazi Švabica s djetetom. Međutim, više nije mogao. Do 1965. su moji ondje živjeli. Tada su se otac i njegova braća dogovorili da će prodati imanje i da će kupiti svaki sebi plac u Bosni. Opcije su bile Brčko ili Gunja. Naime, u Bačkoj među ostalim nisu mogli upražnjavati vjerske obrede. Tako smo od 1965. godine u Gunji.“

Muslimane su na području Gunje domaći Slavonci ‘dobro’ dočekali. Naime, stanovništvo Gunje prihvaćalo je od prije pripadnike različitih vjeroispovijesti. Tako su u Gunji i prije dolaska Muslimana živjeli Rusini, bilo je nešto Srba, do 1945. godine i Nijemci, dok su Slovaci, po vjeroispovijesti evangelići, živjeli u nedalekim Soljanima. Gunjani su isto tako radili, odlazili u škole, u bolnice, na tržnicu i na društvena okupljanja u susjedno Brčko, pa im islam ni na koji način nije bio stran. Međunacionalni odnosi su tako bili na zavidnoj razini. A. M. je rođen u Brčkom 1963. godine. „Doselio sam se u Gunju i ovdje sam se oženio 1984. godine. Nije bilo pitanja koje si nacionalnosti.“ S. B., Hrvat po nacionalnosti, rođeni je Gunjanin. On je doživio dolazak Muslimana iz Bosne kao nešto posve prirodno, budući da je Gunja bila ‘naslonjena’ na Bosansku Posavinu. „Stanovao sam u donjem dijelu sela. Sjećam se da su državne obaveze uništavale seljake. Moji su prodali stoga zemlju Muslimanu Fehimu Kurtoviću. Kada god bi me vidio u Gunji Fehim bi me zagrlio i rekao: ‘Nikada nisam kupio zemlju jeftinije.’ Muslimani su u Gunju rado dolazili. Naime, ovdje je bila blizina Brčkog i vjerskih objekata, a zemlja se jeftino prodavala. Nikada u Gunji nije bilo ekscesa i svi smo se rado družili. U vrijeme Jugoslavije, ali i danas u Gunji je bio vanredan život između Muslimana i Hrvata. U našoj nogometnoj ekipi ima barem pola Muslimana.“ Nitko Musli-

manima u Gunji nije branio da budu ono što jesu, a jedino se po imenu znalo tko je tko. M. S. ističe kako se prije znalo samo „tko je Musliman, a tko je Vlah (Hrvat ili Srbin, op. a.), ali da druge diferencijacije nije bilo“.

5.2.3. Raspad države i sudjelovanje Bošnjaka iz Gunje u ratu

Devedesete su donijele ratne sukobe na području bivše Jugoslavije. Ipak, u svakodnevici kazivača u kasnim osamdesetima i 1990. godine rat nije zauzimao mjesto. Tek s odmakom od trideset godina kazivači su svjesni da su mediji već tada najavljivali ratne sukobe. N. J. kazuje da se putem medija osjetilo nadolaženje rata. „Znate, mi smo još uvijek radili u Bosni gdje nije bilo rata, dok je u Hrvatskoj bjesnio rat.“ Čak i u jesen 1991. godine, kada je došlo do velikih sukoba u istočnoj Slavoniji, u Gunji se nije ratovalo. S. B. se prisjeća da je „teško bilo zamisliti da će doći do rata. U Brčkom je bila propaganda. Ondje su bile izvještene jugoslavenske zastave, a vojni garnizon je bio pun stranih vojnika u crnim odorama, očito plaćenika.“ M. P. izjavljuje da, usprkos tome što Hrvatska 1991. još nije bila priznata, od lokalnih gunjanskih Muslimana nitko nije pristupio jugoslavenskoj ili srpskoj vojsci. „Nema bošnjačke kuće u Gunji da nije imala jednog ili više članova u Hrvatskoj vojsci. Nikome nije padalo na pamet da se priključi JNA.“ S. M. kazuje da su „Bosna i Hercegovina i Muslimani najviše prihvatili Jugoslaviju. Vjerovali smo u bratstvo i jedinstvo. Trebali smo izabrati. Mi smo osjećali pripadnost hrvatskoj kulturi i običajima i tu smo se školovali. Bili smo za samostalnu hrvatsku državu.“ Postojao je određen strah pred time što se sve može dogoditi ukoliko se raspadne Jugoslavija. Muslimani su se vojno najkasnije organizirali, pa su i zbog te činjenice osjećali nesigurnost. I M. D. kazuje da su Muslimani razmišljali o tome kako „treba spasiti ono što se može spasiti. Mi smo ovdje debela manjina. Oko nas žive Hrvati. Osim toga, naša nacionalna svijest u vrijeme pred rat još nije bila razvijena. Srbi i Hrvati su bili već od ranije organizirani. Nije nam bilo drago da se Jugoslavija raspada.“ Činjenica je da 1991. godine Gunja nije osjetila direktna ratna razaranja. V. kazuje kako „Mi nismo osjetili rat do 1992. godine, odnosno do početka rata u Bosni.“ Ipak, Muslimani su se većinom već 1991. godine priključili organizaciji obrane.

Miniranje mosta između Brčkog i Gunje 30. travnja 1992. godine označilo je kraj prividnog mira na tome području. Okupacija Brčkog⁵⁰ 1. svibnja 1992. od strane srpskih snaga značila je direktnu opasnost za Gunju i Rajevo Selo. Sugovornici su najteže trenutke provodili kada su strahovali za vlastite obitelji. R. B. kazuje: „Najteži mi je trenutak bio kada sam ostavljao ženu i djecu kod kuće. Znao sam da sam ja siguran, ali oni se nisu mogli braniti.“

⁵⁰ Područjem Brčkog je nakon okupacije prolazio tzv. srpski koridor koji je spajao dva dijela Republike Srpske (istočni dio, Semberija i Podrinje, bili su preko Brčkog povezani s Bosanskom Posavinom i Bosanskom krajinom).

Mještani Gunje i Rajeva Sela zajedno su sudjelovali u obrani Hrvatske bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. R. Z. kazuje da su „međunacionalni odnosi i u ratu bili izvrsni. S nama u vodu bilo je i Srba i oni nisu odlazili od kuće. U Rajevu Selu je postojala i pravoslavna crkva i nju nitko u ratu nije dirao.“ I Srbi, kojih je u Gunji bilo 306 prema popisu iz 1991., i Muslimani, koji su činili ¼ stanovništva naselja, branili su županjsku Posavinu. Činjenica je da su Srbi na ovom području bili relativno izolirani, budući da se radilo o maloj zajednici koja geografski nije bila povezana s ostalim srpskim zajednicama u istočnoj Slavoniji, odnosno dijelila ju je Sava od srpske zajednice u Bosni. S. M. smatra da su Bošnjaci/Muslimani u Gunji pokazali „visok stupanj lojalnosti budući da su u odnosu na broj Bošnjaka u županjskom kraju u većem procentu bili prisutni u Hrvatskoj vojsci od većinskog hrvatskog naroda. Trebali smo očuvati svoju kuću i znali smo da branimo Hrvatsku.“ Činjenica je da je hrvatsko-bošnjački sukob u Bosni uvelike utjecao i na Bošnjake u Hrvatskoj. Najlošije su prošli Bošnjaci koji su živjeli u južnoj Dalmaciji, odnosno u Dubrovniku, gdje se bošnjačko-hrvatski sukob u Hercegovini direktno prenio na dubrovačko područje. Na sličan su način osjetili sukob i Bošnjaci Splita, Šibenika i Zadra. Gunjanski Bošnjaci nisu imali takve probleme, osim onih koji su smatrali da zaslužuju zapovjedne položaje. Usprkos činjenici da je najveći broj Bošnjaka iz Gunje sudjelovao u ratu 1991.-1995., jedan dio njih nije dobio domovnice. S. M. kazuje da je bilo onih koji su i 800 dana proveli na bojištu, ali u tom periodu nisu dobili domovnice. Prema procjeni M. P., predsjednika Udruge Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Vukovarsko-srijemske županije, s područja Gunje je u ratu sudjelovalo oko 300 Bošnjaka branitelja.⁵¹

⁵¹ Bošnjaci danas čine 29,68 % stanovništva Gunje, odnosno 1108 od sveukupno 3732 stanovnika. 188 osoba se u Gunji izjasnilo u smislu vjerske pripadnosti, a radi se uglavnom o starijim osobama koje su ostale pri odluci da se izjašnjavaju kao Muslimani. Usprkos tako visokom udjelu Bošnjaka u sveukupnom broju stanovnika Gunje, na vodećim pozicijama u političkoj vlasti Gunje nema Bošnjaka. Prema riječima kazivača, najviši položaj koji Bošnjak ima u sadašnjoj vlasti u Gunji jest zaposlenje u komunalnom poduzeću. Iseljavanje mladih iz Gunje uslijedilo je već nakon 1990. godine, a među mladima su se iseljavali i Bošnjaci, ponajviše u Austriju, Njemačku i Švicarsku, ali i u makroregionalni centar Zagreb. Pretvorba i privatizacija tijekom gospodarske tranzicije zahvatile su sva poduzeća u današnjoj općini Gunja. Broj radnika se smanjio, a veliki broj nekada zaposlenih okrenuo se drugim vrstama prihoda, dok su se drugi iselili. Zato se broj Bošnjaka u odnosu na 1991. (kada je Muslimana u Gunji bilo 1489) i 2001. (kada je Bošnjaka u Gunji bilo 693, uz 765 ostalih, u najvećem broju Muslimana) smanjio. Najveći broj Bošnjaka u Gunji danas ima riješen status državljanstva. U Gunji i okolici danas djeluje nekoliko udruga Bošnjaka: Nacionalna zajednica Bošnjaka Vukovarsko-srijemske županije, Udruga Bošnjaka branitelja Vukovarsko-srijemske županije, KUD Behar iz Gunje, KUD Ljiljan iz Drenovaca i Merhamet. U političkom smislu u Gunji djeluje Vijeće bošnjačke nacionalne manjine Općine Gunja, a u vjerskom smislu Bošnjaci, odnosno muslimani, u Gunji imaju svoj džemat. Bošnjaci u Gunji danas imaju mogućnost polaznja i njegovanja bošnjačkog jezika i kulture po C modelu te pohađanja islamskog vjeronauka.

5.3. Studija slučaja II – Muslimani/Bošnjaci u Slavonskom Brodu

Na područje Slavanskog Broda Muslimani doseljavaju nakon 1945. godine. Tvornice koje su nastajale u Slavonskom Brodu omogućivale su brojnim Muslimanima Bosanske Posavine da se ondje zaposle. Popis stanovništva iz 1991. godine u gradu Slavonskom Brodu pokazuje da je ondje živjelo 407 Muslimana, dok je na području čitave bivše općine Slavonski Brod živjelo 446 Muslimana. Jedan dio Muslimana koji su bili zaposleni u slavonskobrodskim tvornicama živio je u Bosanskoj Posavini, ali su dnevno migrirali na radna mjesta u slavonskobrodске tvornice (Oriolik, Đuro Đaković, željeznica). Islamska zajednica Slavonski Brod osnovana je 9. lipnja 1991. godine.⁵²

5.3.1. Međunacionalni odnosi u mjestima podrijetla u Bosni i Hercegovini

Sugovornici iz Slavanskog Broda rodom su bili iz sjeverne i iz istočne Bosne.⁵³ Odrasli su pretežno u sredinama koje su bile nacionalno mješovite, ali u kojima nije bilo težih trauma iz vremena Drugog svjetskog rata, pa su i odnosi bili 'zdraviji'. A. M. rođen je u sjevernoj Bosni nedaleko od Srebrenika 1959. godine. On navodi kako su „odnosi između naroda bili dobri, a na svim funkcijama u općini vodilo se računa o paritetu. Ja sam želio biti milicajac, ali nisam mogao dobiti posao u Srebreniku jer je kvota za muslimanske milicajce bila popunjena.“ H. F. rođen je u selu Sijekovcu pokraj Bosanskog Broda 1960. godine. On navodi kako su „u socijalizmu dobro živjeli i nitko nikome nije ništa zamjerao“. M. A. rođen je u selu Gojsalić kod Kladnja, a odrastao je u Brčkom. Spominje nepravedan odnos postotka stanovništva i udjela u vlasti. „Iako je u općini Brčko bilo i Muslimana i Hrvata u Brčkom su na vlasti bili samo Srbi.“ J. P. je rođen u Derventi. „Dobro nam je bilo. Nitko nije gledao na vjeroispovijest. Svi smo se družili. U školi su bili Srbi, Hrvati, Muslimani, Cigani i nitko ništa nije pitao. Ta raznolikost je bila dobra. Dobro je bilo što si mogao ići kod naroda na Božić, slave, bajrame.“ Sugovornici su odrasli u dijelovima Bosne gdje nije bilo osobitih 'zamjeranja' za događanja tijekom Drugog svjetskog rata kao što je bio slučaj u nekim drugim dijelovima Bosne i Hercegovine (istočna Bosna, istočna Hercegovina i dijelovi Bosanske krajine (npr. Potkozarje, okolica Bosanske Krupe i slično). Na taj su način međunacionalni odnosi ostali uglavnom netaknuti do posljednjeg rata.

⁵² O muslimanima u Slavonskom Brodu vidi u: Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, 640-642.

⁵³ Na razgovoru o sudjelovanju Bošnjaka iz Slavanskog Broda u Domovinskom ratu sudjelovali su A. M., 1959. g., Duboki Potok, Srebrenik; J. P., 1966. g., Derventa; M. A., 1957. g., Gojsalić, Kladanj; F. L., Čapljinina i H. F., 1960. g., Sijekovac, Bosanski Brod.

5.3.2. Doseljavanje u Hrvatsku i život u novoj sredini do početka rata

Jedan dio kazivača nije uspio pronaći zaposlenje u Bosni i Hercegovini, pa su ga potražili u Hrvatskoj. Poslovi koje su kazivači obavljali bili su najrazličitijeg tipa. Tako je A. M. otišao u Ploče u Dalmaciju. „Otišao sam 1977./1978. u Ploče. Bavio sam se građevinom. U Pločama su pretežno bili Hercegovci, a bilo je i Bosanaca koji su se asimilirali. Iz Ploča sam 1982. godine otišao u miliciju u Drniš. Tamo je bio pakao. Iako je u općini bilo svega 30 % Srba i 70 % Hrvata, sva važna mjesta su zauzimali Srbi. Načelnik općine, šef policije, suda, katastra... Sve su bili Srbi. Nisam znao što je šovinizam dok nisam došao u Drniš. Iako se o raspadu države nije pričalo, međunacionalne napetosti su bile prisutne od kada sam došao. Došao sam kao momak. Ako sam se družio s njihovom pravoslavlkom, onda sam bio njihov, a ako bih išao s Hrvaticom onda nisam bio njihov. I u kafiće se zalazilo po nacionalnoj osnovi.“ Kazivač je prve međunacionalne sukobe osjetio u Drniškoj krajini, u kraju gdje su Srbi imali značajan udio u postotku stanovništva i gdje su tijekom Drugog svjetskog rata odnosi između Hrvata i Srba bili prilično zategnuti. Osim toga, Srbi Drniške krajine su bili vezani za Srbe u Kninskoj krajini, koji su jednim dijelom bili ekstremno orijentirani, kako u vrijeme Drugog svjetskog rata, tako i kasnije u socijalističkoj Jugoslaviji. M. A. došao je 1983. godine u Slavonski Brod. „Dobio sam zaposlenje u firmi Đuro Đaković. Bilo je normalno da Slavonci rade u rafineriji u Bosanskom Brodu kao i to da mi radimo u ‘Đuri’. U Slavonskom Brodu su svi dobro živjeli. U firmi su radili podjednako i Srbi i Hrvati i Muslimani.“ U velikoj firmi kao što je bio Đuro Đaković bilo je potrebno mnogo zaposlenih. U zajedničkoj državi nije bilo neuobičajeno da se prelaze republičke granice i da stanovništvo iz pojedinih republika koje živi uz granicu radi u drugoj republici. Stoga nije bilo bitno koje su vjere ili nacionalnosti zaposlenici.

5.3.3. Ratni sukobi i sudjelovanje Bošnjaka iz Slavanskog Broda u ratu

Formiranje Islamske zajednice u Slavonskom Brodu bilo je neposredno pred posljednji rat, u lipnju 1991., dok je Merhamet osnovan malo kasnije, 27. srpnja 1991. Tada je u Slavonskom Brodu osnovana i Stranka demokratske akcije, ogranak Slavonski Brod. Ratni sukobi nisu pošteđjeli ni Slavonski Brod ni obližnju Bosansku Posavinu. Većina kazivača smatrala je da do rata neće doći. Mnogi su vjerovali u prijateljske i rodbinske odnose, kao i brojna kumstva te poslovne odnose, smatrajući da se njima u ratu ništa ne može dogoditi. J. P. kazuje kako su jedino u Bosni „ljudi vjerovali da će sve biti u redu, da neće biti klanja i ubijanja“. A. M. je početak rata doživio u Drnišu. „Već 17. kolovoza 1990. bile su postavljene prve barikade na ulaz u Knin. Bila je prekinuta turistička sezona. Išao sam na intervenciju, a barikade su bile postavljene od kamenja. Pored ceste u grmlju su sjedili nepoznati ljudi koji su nosili četnička obilježja i vraćali sve

koji su željeli proći prema Kninu na more. Većina srpskih milicajaca nije željela ići na sklanjanje barikada. Jedan dio njih su tražili odlazak iz Drniša. Većini je udovoljeno i otišli su za Gračac, Knin, Obrovac, Benkovac i Donji Lapac. U postaji nas je ostalo svega deset te nismo mogli obavljati posao. Došla je grupa prvih deset hrvatskih redarstvenika koja nam je bila pripomoć. Ostalo je i pet Srba koji su bili iz drniškog kraja koji su morali na kraju i sami otići kada su došli prvi hrvatski redarstvenici. Bilo ih je koji su osuđivali četnike. Tako je inspektor milicajac Milan Lukavac, odan Hrvatskoj i miroljubiv čovjek te vrlo obrazovan, svakodnevno smirivao situaciju odlazeći u Knin kod Milana Martića. Jednom mi je prilikom on signalizirao da se moram pričuvati kada odlazim na barikade. Srbi su tražili razlog početka rata i odlučili su da mene likvidiraju, a da za to optuže Hrvate. U Drnišu sam ostao do 30. kolovoza 1990. Izvijestio sam MUP u Zagrebu o situaciji i o mojem strahu za život. U Zagrebu nisu ništa znali. Franciska Jurak koja je radila u MUP-u mi je predložila da se sklonim i da uzmem godišnji odmor. Moj načelnik kriminalističke milicije iz Drniša je bio postavljen za načelnika prometne milicije u Slobodnici kod Slavanskog Broda te me je on nakon godišnjeg povukao u Slobodnicu. Razlike između Drniša i Slobodnice bile su tada kao nebo i zemlja. Pričao sam svojim kolegama u Slobodnici da je dolje rat, a ovdje je bilo normalno. Nitko od djelatnika naše milicije nije vjerovao da je dolje takvo stanje. U Slobodnici je u prometnoj miliciji bilo zaposleno više od 50 % Srba. Kada se i ovdje počelo kuhati tražili su da ih premjeste iz Slobodnice u njihova rodna mjesta (Doboj, Banja Luka, Modriča, Derventa i Prijedor). Prvi ratni zadatak koji smo dobili bilo je kopanje rovova u Rešetarima za pričuvne pozicije. Tada je i ostatak djelatnika srpske nacionalnosti odlučio otići. 5. rujna 1991. je zaustavljen promet autoputom.“ Iz intervjuja je vidljivo kolika je bila razlika u ratnoj situaciji između pojedinih dijelova Hrvatske. U Dalmatinskoj zagori, odnosno Kninskoj i Drniškoj krajini rat je već započeo u kolovozu 1990., a u Brodskom Posavlju o ratu se uopće u to vrijeme nije ni nagađalo. H. F. je bio svjestan približavanja rata već 1986., slušajući preko medija govore Slobodana Miloševića. „Mi smo se počeli naoružavati 1990. godine. Bila je to Patriotska liga. Jednom smo prilikom ukrali hrvatsku zastavu u Slavanskom Brodu i donijeli je u Sijekovac. Bila je još Jugoslavija i došla su dva inspektora i odveli nas u Bosanski Brod na ispitivanje. Oba inspektora su bili Muslimani i jedan me je upozorio da će me sutra odvesti na ispitivanje u Doboj. Tako sam tu noć pobjegao u Slavonski Brod i prijavio se u vojsku. Prvo sam kao civil odlazio na punktove, a kasnije sam, 28. lipnja 1991., primljen u ZNG. U jednom danu nas je šestero Muslimana i jedan Hrvat iz Sijekovca prešlo u Zbor narodne garde. Kada je formirana 108. brigada Hrvatske vojske poslani smo na teren u Okučane, a kasnije i u druge zone po Slavoniji.“ Ovaj je kazivač pobjegao iz svojeg rodnog mjesta strahujući za vlastiti život i nadajući se da će naći ‘spas’ u Hrvatskoj vojsci. Vrlo velike probleme kazivači su doživljavali u vrijeme hrvatsko-muslimanskog sukoba u Bosni i Hercegovini. J. P. je do 1992.

godine bio u Derventi. „Nakon što sam postao izbjeglica i nakon mojeg dolaska u Slavonski Brod pristupio sam 108. brigadi i ondje bio 100 dana. Moji roditelji su također bili smješteni u Slavonskom Brodu. Kada je započeo hrvatsko-muslimanski rat bilo nam je jako teško. Tada su nas loše gledali komšije Hrvati. Moj mi je zapovjednik rekao da odem u Zelengaj kod Velike Kopanice gdje je bila stacionirana 103. brigada HVO-a. ‘Tamo su tvoji’, rekao je. Potom sam otišao sa 103. brigadom u Orašje i ondje ostao do Daytonu. Sjećam se da nas je oko 50 % nosilo ljljane na uniformama HVO-a. Kada je u Orašje dolazio Praljak svi smo morali skinuti ljljane.“ I H. F. je prešao u HVO 15. lipnja 1992. „Molio sam svojeg zapovjednika u 108. brigadi HV-a da bih išao u obranu Sijekovca. Poslije sam otišao u Orašje u 101. brigadu HVO-a. Kod nas nije bilo muslimansko-hrvatskog sukoba. Zapovjednik Željko Barišić nije dozvolio da se u brigadi spominje tko je Hrvat, a tko Bošnjak. Tako je 101. ostala čista od bošnjačko-hrvatskog sukoba.“ Hercegovci koji su se doselili na brodsko područje uvelike su ostavili pečat na međunacionalne odnose u ovom dijelu Slavonije. Lokalno, domaće starosjedilačko stanovništvo nikada nije bilo nacionalistički obojeno te nisu pravili razlike između Hrvata i Muslimana iz sjeverne Bosne. Prema pisanju SDA Hrvatske, ogranka Slavonski Brod, u Medicinskom centru je tijekom rata liječeno čak 1000 ranjenih civila i branitelja Bošnjaka. Posebno je teško stanje bilo s izbjeglicama. Kroz Slavonski Brod je sasvim sigurno, prema procjenama kazivača, prošlo više desetina tisuća izbjeglica iz Bosanske Posavine, dok je prema procjeni SDA Hrvatske, ogranak Slavonski Brod, kroz grad prošlo čak 400.000 izbjeglica.⁵⁴ Kazivačima su se posebno urezale slike izbjeglica na mostu i stadionu, a veliki broj njih bio je premješten u izbjeglički centar u Gašincima, dok su drugi otišli prema Orahovici, Požegi i drugim dijelovima Slavonije. Domicilno stanovništvo nije u velikom broju primilo izbjeglice, ali je bilo mnogo onih koji su nekada radili s izbjeglicama iz Bosanske Posavine, pa su ih primali u svoje stanove. Kada je nakon pada Bosanskog Broda 5. listopada 1992. došlo do pojave vala izbjeglica u Slavonskom Brodu, ali i u ranijem periodu, na udaru su se našli nekadašnji vojni stanovi koje je zauzeo ZNG. Jedan dio Srba pobjegao je iz Slavanskog Broda i ranije, strahujući za vlastiti život. Prema procjenama kazivača, sa slavonskobrodskog područja je u ratu sudjelovalo oko 250 Bošnjaka. Prema procjeni i podacima SDA Hrvatske, ogranak Slavonski Brod, kroz 139. brigadu prošlo je najmanje 40 Bošnjaka branitelja, a kroz 157. njih 34, dok je kroz 108. brigadu prošlo čak 70 Bošnjaka. Iz Bosanske je Posavine poslano oko 400 branitelja Bošnjaka, koji su kao dobrovoljci otišli u Zagreb da se prijave za obranu Hrvatske.⁵⁵

⁵⁴ „Slavonsko-brodski Bošnjaci u Domovinskom ratu Republike Hrvatske 1991.-1992. godine”, u: *Bošnjačka pismohrana*, sv. 5-8 (Zagreb, 2002), 376.

⁵⁵ „Slavonsko-brodski Bošnjaci u Domovinskom ratu”, 376.

5.4. Studija slučaja III – Muslimani/Bošnjaci u Osijeku

Osmanlije su u Osijeku imali vrlo značajno središte. Naime, ondje se u vrijeme osmanske vladavine nalazilo šest džamija i 40 mesdžida te četiri osnovne i jedna srednja vjerska škola, što govori o važnosti Osijeka kao osmanskog središta kadiluka. Međutim, nakon protjerivanja Osmanlija iz Slavonije krajem 17. stoljeća nije ostalo ništa. Tek u dvadesetom stoljeću dolazi do ponovnog doseljavanja muslimana u Osijek. Islamska zajednica u Osijeku osnovana je 1927. godine, a te su godine obavljani i prvi ukopi muslimana. U Drugom svjetskom ratu muslimani Osijeka su položili kamen temeljac za gradnju džamije, ali građevina nikada nije podignuta. Prema neslužbenim podacima, između 1965. i 1985. godine u gradu Osijeku je boravilo i do 4000 Muslimana. Oni su uglavnom bili zaposleni u industriji i agraru Osijeka i osječke okolice. U tom razdoblju su se istaknuli Muslimani koji su svojim gospodarskim, kulturnim ili sportskim djelovanjem ostavili traga u životu grada Osijeka. Većina Bošnjaka u Osijek je stigla iz obližnje Bosanske Posavine, odnosno s područja sjeverne Bosne. Godine 1991. u Osijeku je živjelo 570 Muslimana. U Osijeku je prema posljednjem popisu stanovništva (2011.) živjelo 257 Bošnjaka, a na području čitave županije njih 434.⁵⁶ U razgovoru o djelovanju Bošnjaka u obrani Republike Hrvatske i grada Osijeka sudjelovao je Đ. B.⁵⁷ U Osijek je obitelj B. stigla 1963. godine iz Bosanske Otoke. Đ. B. se prisjeća da su se svi nadali mirnom rješavanju razmirica između jugoslavenskih republika i da nisu vjerovali u ratno rješenje. „Međutim, u vrijeme kada je rat počeo svi građani Osijeka su dali svoj obol u obrani grada. Bilo je to preteško vrijeme, a svi Bošnjaci, tada Muslimani, su listom bili za neovisnu Hrvatsku. U vrijeme rata radio sam na željeznici u Nemetinu, na ranžirnom kolodvoru. Tada su na grad padale tisuće projektila i mi smo iz Nemetina to mogli vidjeti. Nemetin se u to vrijeme nalazio na prvoj liniji fronta. Sjećam se da je kada je pao Vukovar, izgledalo da će pasti i Osijek. Najteži je bio period od pada Vukovara do priznanja Hrvatske u siječnju 1992. godine.“ U ratu su s područja Osijeka od Bošnjaka stradali Enes Bešlić, Miro Mehić, Dženet Mujkić, Nazir Hamaš, Senad Lišić te Salko i Senad Ahmić.

6. Zaključna razmatranja

Muslimani/Bošnjaci u Hrvatskoj, kao i na prostorima ovoga istraživanja, prolazili su u dvadesetom stoljeću burna i po nacionalni identitet izrazito

⁵⁶ O muslimanima na području Osijeka vidi: Omerbašić, *Islam i muslimani u Hrvatskoj*, 643-648.

⁵⁷ U Osijeku je odaziv na intervju bio slab, intervjuirali smo samo jednog pripadnika bošnjačke zajednice, Đ. B. rođenog 1964. u Osijeku, pa otuda i nesrazmjer između ovoga pododjeljka i intervju u Gunji i Slavonskom Brodu.

složena događanja. Bio je to proces etnodemografskih promjena, od vjerske i etničke do nacionalne zajednice. U odnosu na neke druge nacije, prije svih hrvatsku i srpsku, bio je to nešto zakašnjeli proces formiranja Muslimana (a onda Bošnjaka) kao nacije. Iako se kao etnička posebnost javljaju i ranije, socijalističko razdoblje i jugoslavenski komunistički pokret presudno su utjecali na njihovu nacionalnu emancipaciju kao posebne nacije. Proces nacionalne samoidentifikacije nastavljen je u vremenu disolucije SFRJ i ratnih sukoba na prostorima bivše Jugoslavije i Bosne i Hercegovine. U tim političkim zbivanjima Muslimani dobivaju novo nacionalno ime, Bošnjaci. Kao i u svim takvim velikim promjenama, dio tog etnosa, posebno starija populacija, nisu usvojili novo ime, već su se i dalje izjašnjavali kao Muslimani. To je evidentirano u popisima stanovništva, a i nalazi u intervjuima ukazuju na takvu situaciju. Muslimani/Bošnjaci su kao nacionalna zajednica u Hrvatskoj poprimili novu/drugačiju sociostatusnu i političku poziciju. Pripadnici ove nacionalne zajednice od konstitutivnog naroda u SFRJ postaju konstitutivni narod u Republici Bosni i Hercegovini i nacionalna manjina u Republici Hrvatskoj. Popisi stanovništva obuhvaćaju vrijeme velikih društvenih promjena s kraja devedesetih godina dvadesetog stoljeća, ratno i neposredno poslijeratno razdoblje (Popis 1991., Popis 2001., Popis 2011.), evidentiraju na statističkoj razini etnodemografske promjene u populaciji Muslimana/Bošnjaka u Hrvatskoj, kao i u istraživanim županijama. Tako se u Hrvatskoj njihov broj i udio u ukupnoj populaciji u prvom poslijeratnom popisu stanovništva (2001.) u odnosu na popis proveden neposredno uoči početka ratnih sukoba (1991.) smanjio nešto više nego dvostruko. Broj, a onda i udio, pripadnika ove nacionalne zajednice se povećava u posljednjem popisu (2011.), što je posljedica odmaka od rata i sve većeg usvajanja novog nacionalnog imena. U Osječko-baranjskoj, Brodsko-posavskoj i Vukovarsko-srijemskoj županiji broj i udio muslimanske/bošnjačke populacije u posljednja tri popisa stanovništva uglavnom slijedi trendove znakovite za Hrvatsku u cjelini. Muslimani/Bošnjaci su živjeli u suživotu s drugima na prostorima triju istraživanih županija. Ratni sukobi su doveli do pojačanog preispitivanja međudnosa pripadnika ove nacionalne zajednice s drugima (posebno Srbima i Hrvatima), kao i do preispitivanja svog nacionalnog identiteta, posebno odnosa između njegove vjerske i etničke dimenzije, što je rezultiralo promjenom nacionalnog imena, od Muslimana u Bošnjake. Bošnjački nacionalni identitet oblikuje se u korelaciji s drugim nacionalnim identitetima (hrvatskim i srpskim), koji u svojoj radikalnijoj varijanti mogu biti prijetnja bošnjačkom nacionalnom identitetu, što je i u nedavnoj povijesti bio slučaj, s posebno teškim posljedicama u srpskoj ratnoj izvedbi. S jačanjem nekih radikalnijih opcija islama, posebno uvezenih izvana, bošnjački identitet i njegovi nosioci mogu se također pojaviti kao prijeteći projekt za ne-pripadnike. Stoga je za bošnjački, kao i za svaki drugi, nacionalni identitet važno stalno preispitivanje i usklađivanje s vrijednostima i normama suvremenog

demokratskog društva, uz puno poštovanje svih ljudskih i manjinskih prava. Na tragu ovog teorijskog okvira provedeno je empirijsko istraživanje u trima županijama, a ukupno je intervjuirano osamnaest (18) osoba bošnjačke nacionalnosti u dobi od 52 do 77 godina, svi muškarci. U istraživanju su korišteni kvalitativni polustrukturirani intervjui. Doseljavanja Muslimana u Slavoniju započela su nakon okupacije, a kasnije i aneksije Bosne i Hercegovine. Muslimani su isprva dolazili pojedinačno, posebno u sredine koje se nalaze uz samu granicu s Bosnom i Hercegovinom, a kasnije i u veća naselja koja se nalaze u Slavoniji. Iz popisa stanovništva koji su provedeni 1921. i 1931., dakle u Kraljevini Jugoslaviji, vidljivo je da su već tada na području Gunje i Osijeka postojale manje skupine trajno nastanjenih muslimana, koji su uglavnom bili podrijetlom iz Bosne. Muslimana je u Osijeku 1927. godine bilo toliko da je osnovan džemat, a u vrijeme Drugog svjetskog rata trebala je biti sagrađena i džamija. Što se zajednice u Gunji tiče, evidentno je da je tamošnja zajednica zapravo nastala u vrijeme NDH, kada su muhadžiri (izbjeglice) iz istočne Bosne dolazili u Gunju i ondje počeli kupovati zemljišta. Nakon Drugog svjetskog rata ova se zajednica vratila u istočnu Bosnu, ali se veći broj povratnika ponovno vratio pedesetih godina u Gunju uvidjevši da će teško osigurati kvalitetan suživot sa Srbima koji su u vrijeme rata pripadali četničkom pokretu, da bi krajem rata prešli na stranu partizana. Uz to, veći broj Muslimana iz susjednog Brčkog i okolice radi zaposlenja te zbog teških uvjeta života u Bosni i nedovoljno prostora za gradnju kuća, kupuju 'placeve' u Gunji i Rajevu Selu i ondje grade svoje kuće. Zemlja je bila jeftina, a stanovništvo Gunje je prihvaćalo došljake. U Osijek i Slavonski Brod također dolazi muslimansko stanovništvo iz susjedne Bosanske Posavine i iz sjeverne Bosne te ondje dobivaju zaposlenja u državnim firmama koje su tražile niskokvalificirane radnike i radnike sa srednjom stručnom spremom. Među njima dolaze i pojedinci koji su visokoobrazovani i koji postaju intelektualna osnovica brodske i osječke sredine. U Slavonskom su Brodu radili i Muslimani koji su stanovali u Bosni i koji su svakodnevno dolazili preko rijeke Save na posao. U vrijeme kada se jugoslavenska država počela raspadati, evidentno je da su Muslimani u potpunosti pristali uz novu hrvatsku državu. Iako Muslimani Gunje nisu bili svjesni samog rata dok nije počeo rat u Bosni i Hercegovini, odnosno u Brčkom, cjelokupno stanovništvo je pomagalo izbjeglice koji su pristizali iz Osijeka i Vukovara tijekom 1991. Muslimani u Slavoniji su se u većem postotku od većinskog stanovništva, s obzirom na njihov udio u ukupnom broju stanovnika, odazvali u obranu Hrvatske. Uglavnom su branili svoje gradove i naselja, a ne mali broj puta su zauzimali važne položaje u hijerarhiji Hrvatske vojske. Tako je bilo do početka sukoba između Bošnjaka i Hrvata u srednjoj Bosni i u Hercegovini 1993. godine. Iako se epicentar samog sukoba nalazio relativno daleko od Slavonije te usprkos tome što su Bošnjaci i Hrvati uspjeli u Bosanskoj Posavini sačuvati kompaktnost svojih snaga, bošnjačko-hrvatski

sukob utjecao je i na kazivače koji su davali iskaze. Nepovjerenje koje im je iskazano u napredovanju u vojsci bilo je iznimno nepravedno i omogućivalo je manipulacije ljudskim sudbinama. Jedan dio Bošnjaka nije (upravo 'zahvaljujući' tome sukobu) uspio dobiti hrvatsko državljanstvo, što im je u konačnici uskratilo i pravo na rad. Nacionalno, većina se Muslimana nakon 1993. počela izjašnjavati kao Bošnjaci, a proces preregistracije Muslimana u Bošnjake i danas traje, iako je u Slavoniji sveden na minimum te na staro stanovništvo koje nije željelo promijeniti svoju prijašnju nacionalnu pripadnost Musliman u Bošnjak.

Summary

MUSLIMS / BOSNIAKS IN SLAVONIA: ARMED CONFLICTS, IDENTITY, COEXISTENCE

This text analyses social, demographic and identity processes within the Muslim/Bosniak national corpus in Croatia, particularly in one of its parts, in three Slavonian counties: Osijek-Baranya (Osijek), Vukovar-Srijem (Gunja) and Brod-Posavina (SlavonskiBrod). Additionally, the analysis comprehends: the socio-political status in this area, immigration time and causes, acceptance in the new environment, coexistence experiences, participation in armed conflicts and post-war multi-ethnic coexistence. During the process of the breakup of Yugoslavia, immediately prior to as well as during the armed conflicts, numerous issues of nationality and nation were raised, such as how certain ethnic groups had developed as well as their recognition of or challenges to them by larger groups in the territory of the SFRY (Socialist Federative Republic of Yugoslavia) as well as sovereignty issues and the rights of the states created during the process of the breakup of former Yugoslav state to be constituted. The Muslims as a 'young' nation were placed in a particularly difficult position; in addition, they were challenged from adjacent larger nations, especially from the protagonists of Serbian and Croatian ethno-nationalism. The problematic attachment of the nation to religion led within the Muslim national community to the debate of who and what Muslims were. In the midst of the armed conflicts in the territory of former Yugoslavia when Bosnia and Herzegovina and the Muslims in it suffered extremely severe consequences, the intellectual elite of this national community proposed and adopted the national name Bosniaks for Muslims. In the wake of these changes and self-interrogation and with the objective of understanding the role the Muslims/Bosniaks played during the war in Croatia (Slavonia), semi-structured interviews were conducted with members of the national community in Gunja, Osijek and Slavonski-Brod. In total eighteen (18) interviews were conducted with men aged between 56 and 77. After analysing the interviews, the researchers gained insight into the organisation of the Bosniaks in Slavonia, their activities in preserving their national identity, the relationship to the new national name and their role in the armed conflicts in the 1990s in defending the Republic of Croatia.

Keywords: Muslims, Bosniaks, Slavonia, armed conflicts, identity, coexistence

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt autorâ:

dr. sc. Dragutin **Babić**, znanstveni savjetnik
e-mail: dragutin.babic@imin.hr

dr. sc. Filip **Škiljan**, viši znanstveni suradnik
e-mail: filipskiljan@yahoo.co.uk

Institut za migracije i narodnosti, Trg Stjepana Radića 3, Zagreb

